

1-tema. Kirisiw. Áyyemgi dáwirde hám Orta ásirlerde dene tárbiyası

Mazmunı: Dene tárbiyası hám olimpiya háreketi tariyxı pániniń tiykarǵı maqseti hám wazıypaları. Pánnıń mazmunı hám tiykarǵı túsiniqleri. Dene tárbiyası hám olimpiya háreketi tariyxı pániniń tiykarǵı dáwirleri. Dene tárbiyası hám olimpiya háreketi tariyxı pániniń úyreniw derekleri. Pánnıń dene tárbiyası hám olimpiya sportı tarawındaǵı ornı hám talim-tárbiyalıq áhmiyeti.

Áyyemgi dáwirde dene tárbiyasınıń qásiyetleri. Áyyemgi Shıǵıs mámleketlerinde dene tárbiyası. Áyyemgi Greciya mámleketlerinde dene tárbiyası. Sparta hám Afina tárbiya sistemaları. Áyyemgi olimpiada oınları hám olardıń áhmiyeti. Áyyemgi Rimde dene tárbiyası

Dene tárbiyası tariyxı jáhán xalıqları materiallıq tariyxiniń bir bólegi bolıp ta tabıladı. Dene tárbiyası tariyxı pání áyyemgi zamannan házirgi ku'nge shekem bolǵan dáwirlerde dene tárbiyası hám sportın' kelip shıǵıwı, rawajlanıwınıń ulıwma nızamlıqların úyrenedi.

Dene tárbiyası tariyxı tariyxıy pániniń ózbetinshe tarawı, dene tárbiyası hám sportqa tiyisli ilimiy bilimlerdeń zárurlı bólegi bolıp tabıladı. Dene tárbiyası tariyxı jámiyet mádeniyatınıń quramlıq bólegi retinde payda bolıwı haqında maǵlıwmatlar beredi. Dene tárbiyası hám sport tariyxı pání áyyemgi zamanlardan baslap, usı ku'nge shekem hár qıylı xalıqlarda dene tárbiyası rawajlanıwınıń ulıwma nızamlıqların anıqlaw hám úyreniw menen shuǵıllanadı. Onıń wazıypası hár qıylı tariyxıy dáwirlerde dene tárbiyası teoriyası hám ámeliyatı, dene tárbiyası formaları, usılları, quralları hám adamlardıń sport salasındaǵı iskerliginiń analizin beriwden ibarat.

Dene tárbiyası hám olimpiya háreketi tariyxı tórt tiykarǵı dáwirlerge bólinedi:

- ❖ Áyyemgi dúnya dene tárbiyası (eramizdan alding'i VIII mın.- eramizdin' IV ásir).
- Orta ásirler dáwirinde dene tárbiyası hám sport (V- XVII ásirler).
- Jańa dáwirde dene tárbiyası hám sport (XVIII - XIX ásir aqırı).
- Eń jańa dáwirde dene tárbiyası hám sport (XX ásirdeń basları - házirgi ku'nge shekem)

Dene tárbiyası hám olimpiya háreketi tariyxı pánin úyreniw dereklerine: áyyemgi dene tárbiyasıǵa tiyisli arxeologik hám etnografik derekler;

- dene tárbiya hám sportqa tiyisli arxiv materialları, ilimiy kitaplar hám basqa jazba derekler;
- dene tárbiya hám sportqa tiyisli suwretler, kórkem óner dóretpeleri, kórkem kitaplar, kino, foto, fotomateriallar; tu'rli xalıqlar dene tárbiyasınıń rawajlanıwı haqqındaǵı ámeliy mag'liwmatlar (sport jen'isleri, sport rekordları);
- dene tárbiya hám sportqa tiyisli húkimet nızamları, qarar hám buyırıqları, arnawlı rásmiy hújjetleri kiredi.

Dáliller hám jazba estelikler, xalıq dástan hám eposları, dene tárbiyasınıń rawajlanıw ámeliyatları dene tárbiyası tariyxin úyreniw derekleri bolıp xızmet etedi.

Dene tárbiyası hám olimpiya háreketi tariyxı pániniń maqseti - dene tárbiyası hám sport, olimpia háreketiniń hár qıylı tariyxıy dáwirlerde rawajlanıw nızamlıqları, ideyaları, sistemaları, tiykarǵı formaları, usılları hám quralları haqqındaǵı ilimiy-teoriyalıq bilimlerde qalıplestiriw bolıp tabıladı.

Pánnıń tiykarǵı wazıypaları - studentlerge dene tárbiyası hám sport tariyxin ilimiy-teoriyalıq tárepten analiz etiw, dene tárbiyası usılları, formaları, quralları, sport salasında erisilgen tabıslar hám eń aldındaǵı tájiriybelerden paydalanıwdı hámde Ózbekstanda ham Qaraqalpaqstanda dene tárbiyası hám sport tariyxin úyretiwden ibarat. Dene tárbiyası tariyxiniń

záru'rli wazıypası jáhán xalıqları dene tárbiyasınıń qásiyetlerin úyreniw hám onıń rawajlanıw jolların anıqlaw bolıp tabıladı. Sociallıq pánlerden biri esaplangan dene tárbiyası tariyxı pániniń eń záru'rli wazıypası - bolajaq dene tárbiyası hám sport qánigelerin joqarı ideologiklik, watanga sadıqlıq, milliy quwanış hám adamgershiliklik ruwxında tárbiyalaw bolıp tabıladı.

Dene tárbiyası hám olimpiya háreketi tariyxı oqıw pániniń ózlestiriw processinde ámelge asırılatusın máseleler sheńberinde student:

- teoriyalıq hám ámeliy shınıǵıwlarda dene háreketi, dene tárbiyası payda bolıw dáwirlerin rawajlanıw tariyxı ;

- Ózbekstanda dene tárbiyası hám sport háreketiniń rawajlanıwı tariyxı haqqındaǵı bilimlerdi,

- dene tárbiya hám sport tariyxiniń tiykarǵı dáwirlerin, rawajlandırıw nızamlıqların biliwi kerek;

- pándi úyreniwdiń principielerin, Xalıqaralıq sport hám olimpiya háreketi tariyxın, onıń rawajlanıw basqışları hám tiykarǵı qásiyetlerin tuwrı anıqlaw kónlikpelerin iyelewi kerek;

- ilimiy teoriyalıq tárepten alınǵan bilimlerdi analiz ete alıw kerek;

- ámeliy shınıǵıwlarda ózbetinshe oylawdı, temalarga dóretiwshilik jaqınlaw ilimiy tájriybelerin iyelewi kerek;

- pán boyınsha óziniń oy-pikirlerin tolıq bayanlawı kerek

Dene tárbiyası hám olimpiya háreketi tariyxı páni oqıw rejesine kiritilgen pedagogika, Ózbekstan tariyxı, sotsiologiya, filosofiya, medicinalıq biologiyalıq pánler, saylangan sport túri teoriyası hám metodikasi pánleri menen ajıralmas baylanısta oqıtıladı.

Dene tárbiyası hám olimpiya háreketi tariyxı sociallıq pán bolıp tabıladı. Bul pán dene tárbiyası hám sport, olimpiya háreketi tarawına tiyisli hádiyselerine dáwir talabı tiykarında jantasadı, dene tárbiyası teoriyası hám ámeliyatiniń hár-túrli forması, usıl hám quralların hár qıylı basqışlarda ashıp beredi, aldınǵı pikir hám qaraslar, ámeliy tájriybeler haqqında maǵlıwmatlar beredi.

Ózbekstan mámleket dene tárbiyası universiteti hám Respublika joqarı oqıw orınlarınin' dene tárbiyası fakultetleri, pedagogika kolledjleriniń dene tárbiyası bólimleri, Olimpiya rezervleri kolledjlerinde «Dene tárbiyası hám sport tariyxı» pán retinde kiritilgen. Dene tárbiyası hám sport salasında qánigeler tayarlaw hám olardıń teoriyalıq bilimleri, ámeliy ilimiy tájriybelerin asırıwda «Dene tárbiyası hám sport tariyxı» páni tiykarǵı qánigelik pánlerinen biri bolıp tabıladı.

«Dene tárbiyası hám olimpiya háreketi tariyxı» qánigelikke tiyisli arnawlı pán retinde, milliy qádiriyatlar, sociallıq, mádeniyat rawajlanıwı nátiyjeleri, gárezsizlik jıllarında engizilgen nızamlar, qararlar, pármanlar, qaǵıydalar tayanadı.

Jáhán kólemindegi hám Ózbekstan sharayatındaǵı dene tárbiyası hám sport rawajlanıwı pániniń mazmunın quraydı. Bul pán sport túrleri tariyxı, pedagogika tariyxı, dene tárbiyası teoriyası hám metodikasi hámde taǵı basqa pánler menen tıǵız baylanıslı halda úyrenilip atır hám rawajlanbaqta.

Dene tárbiyası hám sport tariyxı pánin úyreniwde qánige ilimpazlar R. Ismoilov, Yu. S. Sholomitskiy, R. Abdumalikov, A. K. Akramov, H. A. Batırov hám basqalardıń oqıw qollanbaları, ilimiy-qollanbalarınan paydalanıladı. Olardıń dóretpelerine tiykarınan insaniyat rawajlanıwınıń dáslepki dáwirinen baslap tap házirgi ku'nge shekem bolǵan dene tárbiyası tariyxınıń rawajlanıw jolların úyreniw múmkin.

Ózbekstan Respublikasınıń «Dene tárbiyası hám sport haqqında»g'i nızamı, «Tálim haqqında»g'i nızam, "Kadrlar tatayarlaw milliy baǵdarlaması", dene tárbiyası hám sportqa tiyisli Prezident pármanlari, Ministrler Kabinetiniń qararları usı pándi úyreniwde eń tiykarǵı derekler esaplanadı.

Búgingi kúnde xalıqtıń salamatlıǵın jaqsılaw, barkedal áwladtıń ruwxıy hám dene rawajlanıwın támiyinlewde dene tárbiyası hám sporttıń teoriyalıq tiykarların úyreniw záru'rli

wazıypalar qarına kiredi. Bul dene tárbiyası hám sport qánigelerine juwapkershilikti júklep atır. Usınıń nátiyjesinde dene tárbiyası hám sport boyınsha maman kadrlar tatayarlawğa ayırıqsha itibar berilip atır.

Dene tárbiyası hám sporttıń mánisin túsindiriw, olardı úgit-násiyat etiw, barlıq sport túrleri tariyxı, xalıq milliy oınları tariyxı menen tanıstırıw zárurlı áhmiyetke iye esaplanadı.

Ózbekstanda dene tárbiyası hám sport tariyxı pániniń ilimiy-teoriyalıq tiykarların teren' úyreniw maqsetinde islengen oqıw sabaqlıq derlik joq. Eski Awqam dáwirinde R. Ismoilov hám Yu. Sholomitskiy dáslepki ret (1969) «Ózbekstanda fizkultura tariyxı» oqıw qollanbasın jaratqan. Onda áyyemgi Oraylıq Aziya, atap aytqanda, Ózbekstan aymağında jasağan xalıqlar dene tárbiyası haqqında mağlıwmatlar berilmegen.

Ózbekstan Respublikası gárezsizlik jıllarında X. A. Batırov (1993) hám A. K. Akramov (1997) «Dene tárbiyası hám sport tariyxı» oqıw qollanbalarında babalarımız dene mádeniyatı tariyxı qısqa hám ulıwma tárizde jaritildi. R. Abdumalikov, J. E. Eshnazarov «Ajdadlar dene mádeniyatı tariyxın úyreniw máseleleri» (1993) oqıw qollanbasıda pániniń ayırım temaları kórsetilgen. J. E. Eshnazarov «Dene mádeniyat tariyxı hám basqarıw» (2008) sabaqlıǵında dene tárbiyası tariyxı hámde dene tárbiyası hám sporttı basqarıw pánleriniń tiykarları sáwlelenip dáslepki márte keń hám hár tárepleme ayılǵan. E. Ernazarovtıń “Olimpiada - jáhán sportı bayramı” (2008) atlı ilimiy-kitabında Xalıqaralıq olimpiya háreketi hám Ózbekstanda zamanagóy sporttıń rawajlanıw tariyxına tiyisli mağlıwmatlar olimpiada muzeyindegi dálil bolatuǵın buyımlar tiykarında keń kórsetilgen.

Dene tárbiyası hám olimpiya háreketi tariyxı áyyemgi dáwirde dene tárbiyasınıń payda bolıwın úyreniwden baslanadı. Áyyemgi dúnya dene tárbiyası degende, insaniyat basıp ótken eki tariyxıy -sociallıq dáwir – alg'ashqı hám qul iyelewshilik basqarıw dene tárbiyası túsiniledi.

Insaniyattıń eń áyyemgi dáwir tariyxı 3-3, 5 million jıl aldın baslanıp, eramızdıń IV a'sirine shekem dawam etken. Iлимпazlardıń mağlıwmatlarına kóre, adamzat dáslep Afrika, qubla hám qubla-shıǵıs Aziyada payda bolǵan. Keyin bolsa Aziya hám Evropanıń basqa aymaqlarına kirip bargan. Orta Aziyada da eń áyyemgi adamlardıń jasawı ushın qolay sharayatlar bolǵan. Dáslepki dáwirlerde adamlar jasaw ushın tábiyat menen gúresken hám hár qıylı tábiyiy apatlardan (samal, sel, suwıq, haywanlardıń hújimi hám t.b.) saqlanıw ushın háreket etken. İnsan ushın kerekli turmshılıq ilimiy tájiriyebe hám kónlikpeler dene sapalar, ilimiy tájiriyebe hám qábiletler olardıń tikkeley miynet iskerligi processlerinde payda etilgen. Jaslar barlıq miynet hám dene háreket xızmetlerin úlken jastag'ılarından úyrengen hámde olarǵa eliklep rawajlangan.

Áyyemgi dáwir adamları ele dıyxansılıq hám sharwashiliqti bilmegen. Áyyemgi adamlar miynetiniń tiykarın ańshılıq hám terip aliwdan shólkemlesken. Bul dáwirde adamlar iri haywanlardı - mamont, úlken ayıw, bizon, zubr, jabayı at, buǵa sıyaqlı haywanlardı an'lag'an. Iri haywanlardı tutiw júdá qıyın bolǵan. Sonın' ushın bul dáwirde topar bolıp ańshılıqtın' hár qıylı usıllarınan paydalang'an. Áyyemgi adamlar miynet hám jasaw ushın gúres processinde intellektual hám dene rawajlanıwı tezlesken. Olar ań quralların soǵıw, órt jag'ıw, kiyiniw, fizikalıq ku'shli bolıw ushın balalardı arnawlı shınıǵıwlar menen tatayarlaw sıyaqlı júdá kóp sociallıq turmıs tájiriybelerine iye bolǵan.

Hár qıylı bekkem hám ótkir ushli jeńil nayzalardıń, balta hám oq jaydıń payda bolıwı ańshılıqtıń rawajlanıwı hám sananın' rawajlanıwına alıp kelgen. Bunıń nátiyjesinde azıq-awqat tabıw ushın sarplanatuǵın waqıt qısqargan. Nátiyjede, otırıqshı jasaw, balalardı tárbiyalaw múmkinshilikleri keńeygen. Alg'ashqı jámáát dáwirinde jańalıq ashılǵan ápiwayı tabıslar urıw hám mádeniyattıń payda bolıwı ushın shárt-sharayat jaratıp bergen. Urıw insaniyat tariyxınıń bólek basqıshın quraydı. Xojalıqtı basqarıwdıń jańa formaları júzege keliwi menen adam jámiyetin jasaw jaǵdayları bekkemlenip bargan. Ana urıwı jámáátleri payda bolǵan, olardıń aǵzaları ruwlıq munasábetleri tiykarında birlesip, miynet etken. Bul óz gezeginde, jámiyetshilikke júzege alıp kelgen. Mádeniyat salasında da ózgerisler júzege kelgen: mısalı turaq-jay qurıw, ónermentshilik, suwretlew kórkem-óneri (jartaslarına súwret sıızıw, hám laydan hár qıylı buyumlardı soǵıw) payda bolǵan, dóretiwshilik etilgen (jámáátte qosıq, oın hám

tancalar jırlaw, payda bolǵan). Áne sol dáwirlerde ilahiy kúshlerge iseniw, olarǵa baǵınıw, qurbanlıqlar keltiriw sıyaqlı diniy isenimler payda bolǵan. Miynet menen baylanıslı bolǵan hár qıylı jarıslar, oınlar ózbetinshe tárbıyalıq áhmiyet payda etti hám olardan urıwdıń hár qıylı jastag'ı gruppaları paydalangan. Dáslepki bar miynettiń jınıs hám jasqa qaray ıdırawı ámelge asırılǵan.

Sańaattiń payda bóliwi adamlardıń pikir hám tu'sniklerin bayitip, olardıń mánaviy dúnyasın jetilistirgen. Oyin hám tancalarda tákirarlang'an miynet hám ayırıqsha háreketler tek miynet emes, bálki dene shınıǵıwlar retinde rawaj tatapqan. Hár qıylı dene shınıǵıwlarınıń (gúres, at báygi, nayza ılaqtırıw, qılshpazlıq hám t.b.) oınlar tárizinde payda bolıp baslanıwı jámiyet tárbıyasında tu'pten ózgerisler islew ushın túrtki bólgen. Sociallıq miynet hám mádeniyat processleri derlik barlıq kontinentlerde hár qıylı dárejede formalanıp, keyinirek kem-kemnen rawaj tatapqan.

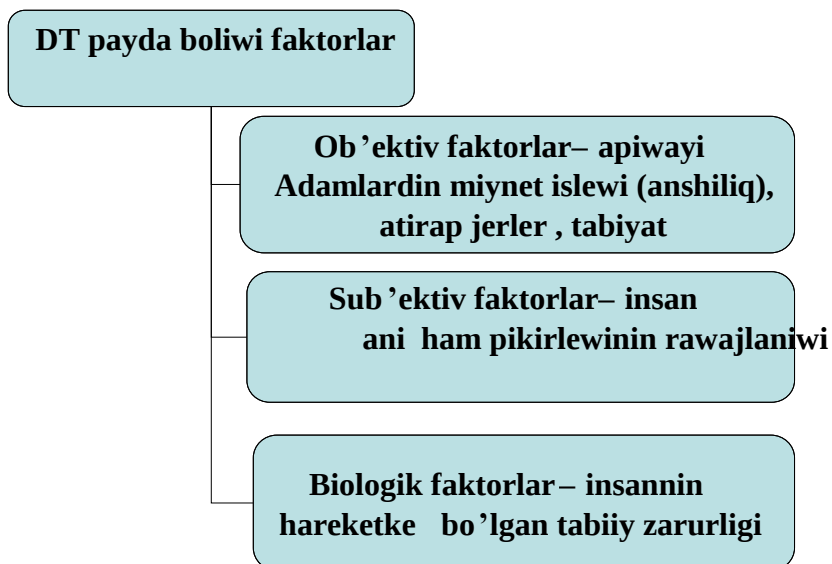
Qáwimlik jámaáti dáwirdiń dawamı bolıp, bunnan 40 -35 mın jıllar ilgeri baslangan. Bul dáwirde miynet quralları rawajlang'an, dıyxansılıq, sharwashılıq, ónermentshilik hám sawda-satıq payda bolǵan. Qáwimlik jámaáti ana urıwı (matriarxat) hám áke urıwı (patriarxat) na bólingen. Olardıń hár biri ayırıqsha sociallıq rawajlanıw hám dene tárbıyası qásiyetlerine iye bolǵan. Matriarxat rawajlang'an dáwirde oın ushın arnawlı tayarlangan úskeneler (ju'nnen top, shar, nayza tayaqları, ushi topır nayzalar, oınshıq, palaxmon, ayqulaq, ku'nde hám t.b.) payda bolǵan. Jaslardı toppaq, nayza ılaqtiriwǵa, oq jaydan oq atıwǵa úyretiw dene tárbıyası baǵdarlarınan esaplanıp, onıń tiykarǵı strukturalıq bólegi payda olǵan. Hinduler qáwiminde kauchuklardan toplar, arnawlı shana jasaǵan. Olardan xojalıq jumsları hám hár qıylı jarıslarda da maqsetli paydalangan.

Arqa Afrikadaǵı alg'ashqı qáwimlerde lánger aǵash menen sekiriw hám juwirip kelip biyiklikke sekiriw jarısları da ótkerilgen. Olardı hár qıylı bayramlarda kórsetken.

Arqa hám Qubla Amerikada evropalıqlardıń keliwine shekem úlken rezina top, shavgon(at ústinde oynaytuǵın top oını) hám raketkaldan paydalanıp oynalatug'in jazǵı hám qısqı oınlar ádet bolǵanlıǵı anıq dereklerde óz sáwleleniwin tatapqan. Alg'ashqı jámaát basqarıw du'zimi dáwirinde suwda júziw, kanoe hám baydarkag'a uqsas jeńil uzın qayıqlarda eskek esiw da keń qollanılǵan. Arqa Braziliya xalıqları arasında qız hám jigitler turmısında kerek bolǵan epshillik, shaqqanlıq shıdamlılıq, batırılıq hám qatánlıq sıyaqlı qábiiletler hámde sapalardı ıyelewı kerek edi. Qáwimlerde jigitler belgili sinaqlardan ótpegenshe úyleniwge ruxsat berilmegen.

Alg'ashqı jámaátiniń idirawı ketiwi hám qul iyelewshilik basqarıw du'ziminıń qalıplesiwi áyyemgi Germaniya, Okeaniya, hindu qáwimleri (astek, ink, mayya) hám basqa orınlarda da júz berip, olarda da ayırıqsha dene shınıǵıwlar hám oınlardıń rawajlanıwına alıp kelgen. Mısalı, mayya qáwiminde kauchukdan jasalgan top penen komanda bolıp oın oynaw dástúrge aynalgan. Yaǵnıy onıń forması hám mazmunı házir belgili bolǵan sport oınlarına tiykar salǵan bolıwı múmkin. Áyyemgi Peru mámleketinde dene shınıǵıwlar jaslardan ibarat áskeriy bólimlerdi tatayarlawda eń zárurli qural retinde xızmet etken.

Patriarxat dáwirinde óndiris processleri rawajlanıp hám de jetilisti. Bunda er adamlardıń miyneti, jaratıwshılıq oy-pikirleri aldınǵı orında turǵan. Temir qurallarınıń payda bolıwı balta menen islew, dıyxansılıq hám sharwashılıqtıń rawajlanıwı an'shiliqtiiń xojalıq áhmiyetin kemeytken. Sharwa malların baǵ'ıw, qolǵa úyretiw hám dıyxansılıq etiwdegi tájiriybeler jámaátte er adamlardıń húkimran bolıwın támiyinlegen. Patriarxat shańaraqlar payda bolǵan.

Patriarxat rawajlanıwınıń dáslepki basqışında qáwimler arasında dawlar, jánjeller, kóbinese bir-birine keri bolǵan qáwim wákilleriniń jekpe-jek gúresi menen sheshilgen. Birpara jaǵdaylarda jánjelli máseleler birge bayramlar shólkemlestiriw, bir-birine sıyıqlar beriw hám t.b. menen juwmaqlanǵan. Qáwimler arasındaǵı doslıq munasábetleriniń rawajlanıwı hám bekkemleniwinde zárurli áhmiyetke iye bolǵan. Qáwimler arasında ótkeriletug'in jarıslar processinde komanda dańq hám ataq, óz-ara bir-birin quwatlaw, hálisizlerge járdem etiw túsinikleri rawaj tatapqan.

Aldıńǵı kompleks shınıǵıwlar (gúres, mushtlasıw, tas kóteriw, juwırıw, sekiriw hám t.b.) az-azdan ózbetinshe túr retinde úyreniliniw, dástúrler, dástúrlerde kórsetilgen hám jarıs formasında shólkemlestirilip, jeńimpazlardı algıslaw, sıylaw sıyaqlı ádetler ámelge asırılǵan. Dıyxansılıq, sharwashılıq hám basqa kásip-óner menen shuǵıllanatuǵınlar óz tarawları boyınsha hár qıylı oynılar, shınıǵıwlardı oylap tabıp bargan.

Alg'ashqı jámaátiniń idarap ketiwi hám qul iyelewshilik basqarıw du'ziminiń qalıplesiwi áyyemgi Germaniya, Okeaniya, hindu qáwimleri (astek, ink, mayya) hám basqa orınlarda da bar bolıp, olarda da ayırıqsha dene shınıǵıwlar hám oynıların rawajlanıwına alıp kelgen. Mısalı, mayya qáwiminde kauchukdan jasalǵan top penen komanda bolıp basketbolga júdá qusap ketetuǵın oynı oynaw dástúrge aynalǵan. Yaǵnıy onıń forması hám mazmunı házir belgili bolǵan sport oynına tiykar salǵan bolıwı múmkin. Áyyemgi Peru mámleketinde dene shınıǵıwlar jaslardan ibarat áskeriy bólimlerdi tatayarlawda eń zárurli qural retinde xızmet etken. Hár qıylı qáwimlik dúzimlik jaǵdayları óz-ara daw hám urıslardı keltirip shıǵarǵan. Usınıń nátiyjesinde qorǵaw qorǵanları, qural-jaraqlar soǵıw sıyaqlı jańa xızmetler qalıplesip rawajlangan. Nátiyjede, arnawlı jawıngerlerdi tayarlaw jumıslarına bólek itibar qaratılǵan.

Jawıngerlerdiń dene tayarlıǵında basqa qáwim hám elatlardı basıp alıw, eziw, kópshilikti húkimran boysındırıw ushın paydalanıwdı názerde tutqan dene tárbiyasınıń jańa sisteması úlgeri payda bola basladı. Bunday processler bolsa qul iyelewshilik basqarıw du'zimin payda etken.

Oraylıq Aziyada áyyemgi dáwirde dene tárbiyası. Áyyemgi dáwirde Oraylıq Aziyada dene tárbiyasına tiyisli arxeologik tabılǵan zatlar hám jazba derekler. "Avesto"- áyyemgi jazba ruwxıy hám bilimlendiriw derek retinde. Áyyemgi Oraylıq Aziya xalıqlarınıń tálim-tárbiya sisteması hám turmus formasında dene tárbiyasınıń áhmiyeti. Áyyemgi babalarımız dene tárbiyasınıń qásiyetleri. Áyyemgi Ózbekstan xalıqlarınıń oynıları hám dene shınıǵıwlarınıń ulıwma xarakteristikası.

Oraylıq Aziyada orta ásirler dáwirinde dene tárbiyası (IX - XVI ásirler). Shıǵısınń ullı oqımısılı hám oyshıllarınıń dene tárbiyası haqqındaǵı pikirleri. Abu Ali Ibn Sinonıń “Medicina nızamları ” shıǵarmasında dene tárbiyası haqqında. Ámir Temurdıń áskeriy-dene tálimoti. Or ásirler dáwirinde Oraylıq Aziya xalıqlarınıń dene shınıǵıwları hám milliy oınları.

Ózbekstan Respublikasınıń birinshi Prezidenti I. A. Karimov: «Tariyxqa shaqırıq eter ekenbiz, bul xalıq yadı ekenligin názerde tutıwımız kerek. Yadsız barksamal kisi bolmaǵanınday, óz tariyxın bilmagan xalqınıń keleshegi da bolmaydı», - dep jańa tariyximizga jol ashıp berdi.

Oraylıq Aziya xalıqları dúnyanıń eń áyyemgi tariyxqa iye bolǵan xalıqları qarına kiredi. Oraylıq Aziya aymaǵında jasaǵan babalarımız joqarı hám ayırıqsha mádeniyattı payda etken.

Ózbekstan xalıqları mádeniyatı tariyxı hár qıylı dereklerde óz ańlatpasını tapqan. Olardıń mazmunı ulıwma mádeniyat strukturalıq bólegi retinde dene mádeniyat menen baylanıslı. Áyyemgi ájdadlar rawajlanıw processleri sociallıq-ekonomikalıq hám siyasiy rawajlanıw menen bekkem baylanıp kelgen. Soǵan tiykarınan babalarımıznıń dene mádeniyatın hám onıń rawajlanıw tariyxın hár qıylı sociallıq basqarıw du’zımlar dáwiridegi mádeniyat, bilim, tariyxıy waqıyalar, úrp-ádetler, dástúrler menen birge úyreniw kerek.

Áyyemgi babalarımıznıń mádeniyatı, atap aytqanda dene mádeniyatın úyreniwde úsh tiykarǵı derekke tayanıw múmkin:

- arxeologik qazılmalar nátiyjesinde bilǵan materiyalıq derekler,
- xalq awızeki dóretpesi - áyyemgi ańızlar, rawıyatlar, xalıq erteklerinen alınǵan maǵlıwmatlar,
- ullı oyshıllar, alimlardıń dóretiwshilik miyrasları, qoljazbalari
- áyyemgi jazba derekler, tariyxıy kitaplar

Tariyxıy dereklerge qaraǵanda bunnan 150-140 mın jıl aldın orta paleolitte Muz dáwiri bolǵan. Adamlar jasaw ushın tábiyat menen gúresken. Taslardan qural soǵıwdı rawajlanıp, iri haywanlardı hám balıq an’law keń tarqalǵan. An’shiliq qurallarını oylap tabılıp, jasaw ushın u’ngir, jer tole, basqa turar jaylardan paydalangan. Bul processler bolsa hámmenin’ fizikalıq ku’shli; epshil, shaqqan bolıwın talap etken.

Ilimiy izertlewlerdiń guwa beriwishe, Tesiktas (Surxandarya), Afrosiyob (Samarqand), Xójakent, Obirahmat (Tashkent wálayatı), Fergana oypatlıǵında Sóx dáryası boyıdaǵı mákanlar hám basqa orınlarda tabılǵan estelikler, hár qıylı dálil bolatuǵın buyımlar úyrenilgen. Izertlewlerdiń nátiyjelerine qaraǵanda joqarıda atları belgilengen aymaqlarda adamlar hár qıylı qurallardan haywanlardı an’eti ushın paydalangan. Dene shınıǵıw hám oljanı qolǵa kirgiziw ushın hár qıylı quramalı háreketlerdi orınlawǵa tuwrı kelgen. Balalardı da bunday xızmetlerge tayarlag’an. Nátiyjede, dene tárbiyasınıń ayırım úlğileri (sekiriw, juwırıw, gúresiw, ılaqtırıw, júziw hám t.b) júzege kelgen.

Joqarı paleolit dáwiri eramızdan aldınǵı 40 mın jıllıq keyingi 12 mın jıllıqqa shekem dawam etedi. Bul dáwirde Oraylıq Aziyada klimat qurǵaq, ózgerip turıwshı bolǵan. Suwıq klimat sharayatında jasaǵan haywanlar -kóp ju’nnli nosorog, jabayı atlar, kiyikler hám basqalar payda bolǵan. Haywanlardı an’lawǵa qanıgelesiw sol dáwir adamlarınıń jasaw dereklerine aynalǵan.

Amiwdarya, Sirdarya hám Zarafshanniń tómengi aǵımındaǵı qatar kólde balıq an’i menen shuǵıllanıw, olardıń otırıqshı halda jasawına sebep bolǵan.

Oraylıq Fergananiń neolit estelikleri - Zambar, Jańaqadam, Madiyor, Sarısuv, Mın bulaq sıyaqlılar ajralıp turadı. Alg’ashqı jámaáttan joqarı paleolitke ótiliwi menen islep shıǵarıwshı kúshler, sociallıq munasábetler hám adam túsinde ózgerisler payda bolǵan. Bul dáwirge kelip, miynet quralları tayatlaw rawajlang’an, su’yek hám shaqdan jasalǵan buyımlar; iyne, biz, qarmaq, oq jay oqlari hám hár-túrli bezewler jasaǵan, tas hám suyeklerdi egegen. Taslarǵa, ılaydan islengen ıdıslarǵa adamlar, haywanlardıń su’wretin sizg’an.

Sońǵı paleolit dáwiriniń jetiskenliklerinen biri - nayzanıń oylap tabıwiliwi bolǵan. Nayza sebepli ańshılıq rawajlangan, tiri haywanlardı birge an’law keń tarqalǵan. Nayzanı uslaw, onı

móljelğa alıp, uzaqqa ılaqtırıw sıyaqlı shınıǵıwlar, haywanlardı an'law, olardı quwıp jetiw jetkilikli dárejede shaqqanlıq hám shıdamlılıqdı talap etedi. Bul nátiyjelerge erisiw ushın arnawlı tatayarlıqlar, olardı úyretiwshiler, tárbiyashılar bolǵan. Usınıń nátiyjesinde, shańaraqlarda balalardı arnawlı tayarlıq hám fizikalıq tárepten tárbiyalaw jumısları alıp barılǵan. Shańaraq balalardı tárbiyalawda tábiyiy háreketler (júriw, juwırıw, sekiriw, ılaqtırıw, suwda júziw h.t.b.) hám hár qıylı háreketli oyınlar eń tiykarǵı qurallardan biri bolıp xızmet etken

Balalardıń jası, dene rawajlanıw jaǵdayların esapqa alǵan halda, olardı gruppalarǵa ajratıp, oyınlar hám dene shınıǵıwlarǵa úyretiw payda bolǵan. Kishi jastag'ı balalarǵa hár qıylı háreketli oyınlardı úyretiw baslanǵan. Orta jastag'ı balalarǵa shaqqanlıq, shıdamlılıq sıyaqlı sapalardı rawajlandırıwǵa qaratılǵan oyınlar, tosqılı juwırıwlar qollanılǵan. Úlken jastag'ı balalarǵa bolsa tez juwırıw, kúsh sınap kóriw, gúres, mushtlashıw, tas kóteriw, tereklerge órmelep shıǵıw, suwda tez júziw, nayza soǵıw sıyaqlı quramalı oyınlar, shınıǵıwlar u'yretilgen.

Eń áyyemgi dáwirde jasaǵan babalarımızdıń dáslepki úrp-ádetlerine, dástúrleri, ǵalabalıq ilajları, kúndelik turmıs tárizi áyyemgi ańızlar, ráwiyatlar, xalıq erteklerinde sáwlelengen. Bul ráwiyatlar, ańızlar massagetlar, saklar, Xorezmiylar, sóg'dlar, parfiyalıklar jasaǵan dáwirlerge barıp qaladı. «Avesto», «Alpamis», «Góróg'li», «Qırqqız», «Manas», «Tumaris» sıyaqlı tariyxiy dereklerde áyyemgi dáwirde dene tárbiyası qurallarınıń - hár qıylı oyınlar, at júriw, gúres, oq jaydan oq atıw hám basqa shınıǵıwlardıń qollanılıwı haqqında maǵlıwmatlar bar.

Házirgi Oraylıq Aziya aymaqlarında jasaǵan eń áyyemgi babalarımızdıń sociallıq - materiallıq turmısı haqqında maǵlıwmatlarǵa tiyisli dáliliy buyımlar kóp ushraydı. Olardıń eń áhmiyetlileri Tashkent, Samarqand, Termiz hám basqa qalalardaǵı tariyx, arxeologiya hám kórkem óner muzeylerinde saqlanbaqta. Taslarǵa sızılǵan súwretlerde adamlardıń ań etiwdegi forma hám háreketleri, ań quralları, haywanlar sáwlelendirilip, olardıń tariyxi da bir neshe on mın jıllıq dáwirlerdi óz ishine aladı.

Babalarımızdıń sociallıq ómirinde hár qıylı dene shınıǵıwlar, oyınlar kóp qollanılǵan. Olar tiykarınan sociallıq miynet hám tárbiya processinde keń qollanılǵan. Tariyxiy dereklerge qaraǵanda mámleketimizde jasap, turmıs keshirgen dáslepki babalarımız bunnan 40 mın jıllar aldınǵı dáwir tuwrı keledi. Olar haqqındaǵı maǵlıwmatlar Surxandaryanıń Dalvarzin tóbe, Tesiktash, Afrosiyob, Tashkent wálayatınıń Sirdaryo jaǵaları hám basqa orınlarda ótkerilgen arxeologik tabılǵan zatlar gúwalıq beredi.

ÁYYEMGI DÚNYA MÁMLEKETLERINDE DENE TÁRBIYASI

Áyyemgi Shıǵıs mámleketlerinde dene tárbiyası. Áyyemgi Greciya mámleketlerinde dene tárbiyası. Sparta hám Afina tárbiya sistemaları. Áyyemgi Olimpiada oyınları. Áyyemgi Greciyada Olimpiada oyınlarınıń payda bolıwı. Áyyemgi olimpiada oyınları haqqındaǵı ańızlar. Áyyemgi olimpiada oyınlarınıń baǵdarlamsi hám olardıń qásiyetleri. Áyyemgi Olimpiada oyınlarınıń sociallıq - siyasiy, ekonomikalıq, materiallıq áhmiyeti. Áyyemgi olimpiada oyınlarınıń 'qıqlanish sebepleri. Áyyemgi Rimda dene tárbiyası. Gladiatorlar mektepleri.

Áyyemgi Oraylıq Aziya mámleketlerinde dene tárbiyası. Áyyemgi dáwir dene tárbiyasıǵa tiyisli jazba derekler. “Avesto”- áyyemgi jazba ruwxıy hám bilimlendiriw derek retinde. Áyyemgi Oraylıq Aziya xalıqlarınıń tálim-tárbiya sisteması hám turmıs formasında dene tárbiyasınıń áhmiyeti. Áyyemgi Oraylıq Aziya xalıqlarınıń dástúriy dene shınıǵıwları hám oyınlarınıń ulıwma xarakteristikası.

Qul iyelewshiliktiń dáslepki dáwirinde qáwimlik dúzimlik munasábetlarınıń xalıq hákimligi dástúri saqlanıp, qáwim aqsu'yekleri hákimiyattı sheklep turǵan. Lekin qáwimler ortasında urislar qatan' áskeriy ayırıqshalıqlarǵa iye bolǵan. Olardıń tiykarǵı sebebi baylıq arttırıw hám óz húkimranlıǵın ornatiwdan ibarat bolǵan. Áskeriy kósemler basshılıǵında arnawlı qorıqshılar payda bolǵan. Kósemler kóbinese qáwimlerdiń jolbasshısı da esaplangan. Xalıq keńesleri júzege kela baslaǵan. Olardıń wazıypaları jámaáttiń barlıq aǵzalarını qorgawdan ibarat

bolğan. Awıl qorg'anları payda bolıp, sırt el qorıqshıları hújiminen áskeriy qorgaw mádeniyatı rawajlangan.

Ayyemgi Shıǵıs mámleketlerinde dene tárbiyası. Eramizdan aldınǵı **IV-III** ásirlerde dáslepki mámleketler payda bolğan. Bul dáwirlerde iri mámleketler tiykarınan áyyemgi Shıǵısta, **Greciya** hám **Rimda** dóretilgen. Áyyemgi Shıǵıs aymaǵındaǵı **Egipet, Iran, Bobil, Ossuriya, Hindstan, Qitay** sıyaqlı mámleketlerdegi dene tárbiyası qurallarınıń kóptúrligi haqqında háykkeller qurılıs esteliklerindeki diywal su'wretleri, hár qıylı materiallıq buyımlar, qol jazbalar gúwalıq beredi.

Eramizdan aldınǵı **IV** ásirlerde Orta jer teńizi átirapında payda bolğan mámleketlerde dene mádeniyatının' dáslepki úlgeri payda bolğan. Dene shınıǵıwların mazmunı hám formaları áskeriy xızmetlerde óz ko'rinisin tapqan. Bunda, tiykarınan, oq jayda mergenlik, bel uslasıp gúresi, mushtlasıw, dóńgelek arbalarda báygi etiw hám mergenlik kórkem óneri sıyaqlı xızmetler zárurlı orındı iyelegen.

Parfiyonlar, skiflar, Iraniylar, arablar óz ǵalabalıq oyn hám dástúrlerinen messopomiyalıqlardan úyrengenler. Hindlar hám Iraniylar turmısında da hár qıylı awıl dene shınıǵıwlar hám oynlar payda bolğan. Olar quramında at (tu'yede, ǵashır hám t.b.) júriw hám ań etiw, qilishpazlıq, arbalarda báygi, oq jaydan oq atiw, toplar hám tayaqlar menen oynaw keń rawajlangan.

Ayyemgi Iranda arnawlı shólkemlestirilgen mekteplerde aqsu'yek jasardı tárbiyalaw sisteması ámelde bolğan. Bunda joqarıda tilge alınğan shınıǵıwlardı (nayza suǵıw, qilish isletiw) úyretiw programma tiykarında alıp barılğan.

Ayyemgi Egipette áskeriy baylardı áskeriy-dene tárepten arnawlı tayarlaw ushın gúres, qilishpazlıq, oq jaydan oq atiw, nayza ılaqtırw sıyaqlı shınıǵıwlardan paydalangan. Bunı eramizdan aldınǵı **XVIII-XII** ásirlerde **Beni-Gassan** degen orındaǵı fir'avnlar qoyımshilig'inan tabılğan esteliklerde su'wretlengen 400den artıq dene shınıǵıwlar hám oynlar haqqında gúwalıq beredi. Egipet mámleketinde dinlerdiń kópligi sebepli olardıń qudaylarına hámde úrp-ádetlerine arnalğan kóplegen bayramlar, dástúriy xalıq jarısları hám oynlar menen birge qosıp alıp barılğan. Keyinirek olardan kóbirek ideologik maqsette paydalanılğan. Húkimran shen'berler xalıq oynları hám dene shınıǵıwlardan óz mápleri jolında paydalangan.

Ayyemgi Shıǵıs mámleketlerinde qul iyelewshilik basqarıw du'zimi dáwirinde azat dıyxanlar, kásip-óner iyeleri, sawda xızmetkerleri arasında bolğan xalıq dene tárbiyası formaları hám xalıq shınıǵıwların turleri qul iyelewshiler tárepinen óz abırayı hámde húkimranlıǵın kúsheytiw maqsetinde ózlestirilgen hám olardan keń paydalanılğan.

Ayyemgi Greciyada dene tárbiyası. Sociallıq turmısında, ásirese, balaların fizikalıq ku'shli etip tárbiyalaw, áskeriy-qorgaw jumıslarında qatnasıwshılardıń áskeriy jaǵdayların jetilistiriwde Ayyemgi Greciyada ámelde bolğan mámleketlerdiń jumıs tájiriybesi keń tarqalğan edi. Búgan áyyemgi greklerdiń dene tárbiyası sisteması tariyxıy tárepten itibarǵa iye. Sebebi bul sistema dáwirler ótiwi menen jáhanda óz mazmunı hám mánisine iye boldı. Ayyemgi Greciya mámleketiniń payda bolıwı hám rawajlanıwı eramizdan aldınǵı **III-II** mıń jıllıqlardı óz ishine aladı. Greciya tariyxiniń Gomer dáwiri dep eramizdan aldınǵı **XII-IX** ásirler esaplanadı. **Gomerniń «Iliada»** hám **«Odiseya»** dóretpelerinde áyyemgi dáwirdegi grek ómiriniń jaqtı tábiyat kórinisileri sáwlelendireledi. Qaharmanlar retinde aqsu'yek jawıngerler tımsalı sızılıp, olardı ápiwayı xalıqtan ajratıwshı dene sapaları hám pazıyletleri aytiladi. Gomer shıǵarmaların qaharmanları qawim turmısındaǵı qandayda bir zárurlı waqıya húrmetine baǵıshlap shólkemlestirilgen jarıslar hám oynlarda ózleriniń dene pazıyletlerin kórsetken. Bunda juwırıw, nayza hám disk ılaqtırw, sekiriw, gúres, mushtlasıw sıyaqlı shınıǵıwlar arqalı jarısqan.

«Odiseya» shıǵarmasında «atlet» sózi sol waqıt «abiroylı qaharman», «aqsu'yek» túsiniwleri menen baylanısqan. Yaǵnıy xalıq ishindegi «shaqqan adam» túsiniwine keri etip qoyılğan. Usınıń nátiyjesinde, ápiwayı kisiler aqsu'yek jawıngerlerdiń oynlarında qatnaspag'an, tek tamashagóy retinde otırǵan. Bolajaq jawıngerler tayarlaw maqsetinde mámlekettiń iri qalalarında arnawlı tárbiya sisteması payda boladı. Olar Sparta hám Afina sisteması atı menen tariyxda qalğan.

Sparta sisteması. Eramizdan aldınğı IX asirde Sparta qalası payda bolıp, onıń xalqın 9 mıńǵa jaqın qul iyelewshiler shańaraǵı, sonıń menen birge, 30 mıń ónermentler, sawdagerler hám jer iyeleri, **200** mıń quldan ibarat bolǵ'an. Qul iyelewshiler (spaitiatlar) qullardan saqlanıw hám ózlerin qorgawǵa tayarlanıw maqsetinde oǵada kúshli tárbiyalıq sistemadan paydalanǵan.

Balalar **7** jasqa shekem shańaraqta tárbiyalanǵan. Bul dáwirde olardı qarangıdan qorqpaw, suwıqqa, suwsızlıqqa ashlıqqa shıdawǵa u'yretken hám shınıqtırıwǵa úlken áhmiyet bergenler. **7** jastan **14** jasqa shekem balalar hám óspirimler mámleket sistemasındaǵı tárbiya mákemelerinde tiykarınan dene tárbiya menen shug'illanǵ'an. Olardı suwıq hám ashlıqqa shıdam beriw, shaqqanlıq hám awrıwlarǵa shıdaw sıyaqlı xızmetlerge u'yretip, shınıqtırǵ'an. Jaslardı nayza hám disk ılaqtırıw, juwırıw, sekiriw, gúres hám áskeriy oyunlar, jabayı haywanlardı an'lawǵa u'yretken. Qosıq aytıw, muzıka hám oyun sıyaqlı tarawlarǵa da kóp waqıt ajratılǵan. Mámleket tárepinen belgilengen basshılar (pedonom) jas spartatıatlardı mártlik, qullarǵa qarata jerkenish ruwxında tárbiyalagan. Sol maqsette tu'nlerde qullarǵa qarsı hújimler, sekiriwlar shólkemlestirgen, gu'manlı qullardı óltirgen.

18-20 jaslı tárbiyalanıwshılar efebiya qatarına qabıl etilip, olar dene hám áskeriy tayarlıqtı alg'an. Keyinirek bolsa olardı áskeriy dárejelerge ajratıp, qartayǵ'ansha áskeriy xızmette bolǵ'an.

Sparta sistemasında qızlardı dene tárbiyasına da úlken itibar qaratilǵan. Salamat balalardı dúnyaǵa keltirip, olardı salamat etip ósiriw ushın shańaraqlar da oǵada salamat bolıwı názerde tutılǵan. Usınıń sebebinen da qız balalardı juwırıw, gúres, nayza hám disk ılaqtırıw sıyaqlı shınıǵıwlar menen úziksiz túrde shug'illantırǵ'an. Sparta hayal-qızları kóbirek qullardı saqlawda xızmet etken.

Sparta mámleketi tárbiya sistemasın hám áskeriy tarawdaǵı eń kúshli bólegi Greciyada islengen. Olar uzaq jıllar dawamında jeńilmes dep at qazandı. Sparta atletleri kóplegen olimpiya, pif hám basqa oyınlarda qatnasıp, jeńislerdi qolǵa kirgizgen.

Eramizdan aldınğı **XII-IX** ásirlerde áyyemgi Greciyada ápiwayı aqsu'yeklerdiń juwırıw, gúres, qol urisi, nayza hám disk ılaqtırıw, oq jaydan oq atıw, dóńgelekli arbalarda at báygisi sıyaqlı oyun jarısların sáwlelendiriwshi sızılmalar, suwretler, háykeller, estelikler, arxeologik qazılmalarda tabılǵan. Olardıń mazmunı, formaları hám mánisleri Gomerniń «Iliada» hám «Odissey» dóretpelerinde óz ańlatpasın tapqan.

aktiv qatnasıw múmkinshiliklerine iye bolǵan. Tálim hám tárbiya sistemasında Afina puqaralarına qatnasıw huqıqı bolǵan. **Afina sisteması Sparta sistemasınan** ayırıqsha bolıp esaplanıp áskeriy-dene tálim menen birge alıp barılǵan. Afina tárbiya sisteması boyınsha insan hár tárepleme uyqas jetilisiwi kerek edi. Bunda intellektual, ruwxıy, estetik hám dene tárbiyası tiykarǵı qural bolıwı talap etilgen. Bunday talap hám mıtajlik bara-bara rawajlantırılıp barılǵan.

Afina jawingerleri

Afina sisteması. Afinada qul iyelewshilik sisteması ayırıqshalıqlarǵa iye esaplanadı. Eramizdan aldınğı **V-IV** ásirlerde klaslıq ayırmashılıqlar kúshli bolǵan. Afina Greciyanıń orayı esaplanıp, bul jerde ónermentshilik hám sawda, pán hámde mádeniyat rawajlanǵan edi. Ayırım bir qul iyelewshi jámiyet jumıslarında

Afinada bala jeti jasqa shekem shańaraq, qullar qadaǵalawı astında tárbiyalanǵan. Bul jasta kóbirek oýınlarǵa itibar berilgen. Keyin ul balalardı mektepge jibergen. Qız balalar bolsa úyde tárbiyalanǵan.

7 jastan 15 jasqa deyingiler mámleket mektep yamasa jeke mekteplerde tálim alǵan. Olar muzıka hám gimnastika mektepleri delingen. Yaǵnıy muzıka shınıǵıwlarında muzıka, oýın, oqıw-jazıw menen, gimnastika shınıǵıwlarında bolsa gúres menen palestralarda shug'illang'an.

12-16 jastan baslap birinshi orıńǵa gimnastika shınıǵıwları qoyılǵan. 16 jastan jaqsı támiyinlengen áke-analardıńlar óz perzentlerin gimnazialarǵa bergен.

Afinada mámleket esabında úsh qıylı gimnaziya: **akademiya, licey hám kinosarg** ámeldegi bolǵan. Bul oqıw orınlarında jaslar dene tárbiyası menen bir qarda siyasat, filosofiya hám ádebiyat pánleri boyınsha da tálim alǵan. Afinada 18 jaslı jigitler mámleket áskeriy shólkemi – efebiyag'a tartılǵ'an. Olar eki jıl dawamında áskeriy xızmette bolǵ'an. Efeblar birinshi jılı, dene tárbiyası hám áskeriy tayarlıqtı ótegen. Ekinshi jılı bolsa qalqan hám nayza menen qurallanıp, mámleket shegaranı qorǵag'an.

Bul dáwirde dene tárbiyasınıń pedagogikalıq hám ilimiy teoriiyası payda bolǵan. Áyyemgi filosof ilimpazlar - Platon, Aristotel hám basqalardıń dóretpelerinde tárbiya tálim sistemasındaǵı dene tárbiyasına joqarı baha berilgen.

Platon (eramizdan aldınǵı **427-347** jıl) Afina aqsu'yekleri wákili, filosof-idealist, insannıń ruwxıy hám dene sapaları haqqındaǵı teoriyanıń tiykarshisi bolıp tabıladı. Ol Sparta sistemasına uqıplıq bildirip, áskeriy-dene tárbiyasını intellektual tárbiya hám tálim menen qosıp alıp barıwdı názerde tuttı. Platon óziniń shıǵarmasında sonday degen: «Jaqsı gimnastika da ápiwayı boladı, lekin bárinen burın, áskeriy gimnastika bolıwı kerek».

Aristotel (eramizdan aldınǵı **384-322** jıl). Iri alım hám filosof, Platonniń shákirtii hám **Aleksandr Makedonskiy**diń ustazı bolǵan. Aristotel forma hám mazmun birliǵi haqqındaǵı ideyanı ilgeri súrgen. Usınıń menen birge bolmıstıń rawajlanıwını tastıyıqlaǵan. Insannıń sezimi hám denesi ajıralmaytuǵın halda baylanıslı ekenligin túsindirip bergен. Dene tárbiyasınıń intellektual tárbiya menen sáykesligin aytıp ótkен.

Aristotel ul balalardı fizikalıq tárepten bekkem etip tárbiyalaw tárepdarı bolǵan. Ol **Platonnan** ayrıqsha tárbiyada kóbirek tálim-tárbiyaǵa orın berıwdı, gimnastika shınıǵıwları kólemin kemeytiwdi usınıs etken. Sebebi gimnastikada kóbirek áskeriy dene tárbiyası hám tálim názerde tutılǵan hám ol balalar ushın júdá quramalı process, dep esaplaǵan.

Demokrit (eramizdan aldınǵı **460 -370** jıl) dene shınıǵıwlar insannıń qalıplesiwinde zárú'rli orın tuttı, yaǵnıy tábiyiy jaǵdaydı rawajlandırıwdan da ústinlew bolıp tabıladı, dep tálim bergен.

Sokrat (eramizdan aldınǵı **469 -399** jıl) aytiwinsha, bekkem densawlıq kóplegen illetlerden saqlawǵa kepillik bolıp tabıladı.

Áyyemgi grek shıpakeri **Gippokrat** (eramizdan aldınǵı **460 -375** jıl) aytiwi hám tálimi boyınsha, dene shınıǵıwlar menen shuǵıllanıw hár qıylı keselliklerdin' aldın alıw hám emlewde zárú'rli áhmiyetke iye esaplanadı.

Áyyemgi greklerde dene tárbiyası tiykarınan **gimnastika** hám **agonistikadan** ibarat bolǵan. Gimnastika ulıwma dene tárbiyasıda qollanılǵan. Agonistika sistemasında bolsa arnawlı tayarlıq hám basqa jarıslarda qatnasıw názerde tutılǵan. Gimnastika arnawlı sistema retinde **palestrika (gúres), orxestrika (tanca) hám oýınlardı** óz ishine alǵan. **Palestrika pentatlon (bes gúres: juwırıw, uzınlıqqa sekiriw, nayza hám disk ılaqtırıw, gúres) hám pankration (gúres hám qol urisi)** nan ibarat bolǵan. Sonıń menen birge, júziw, mushtlasıw, at sekiriw, oq jaydan oq atıw hám basqa shınıǵıwlar da kiritilgen. Orxestrika tiykarınan muzıka menen birge oýınlardan shólkemlesken. Oýınlar bolsa tayaqlar, dóńgelekler, chavgon(at ústinde oynaytuǵın top oýını), shar, toplar menen gimnastika etiwden ibarat bolǵan. Bul túrlerden Olimpiya bayramlarında (agonlarda) kóbirek paydalanılǵan. Olimpiada bayramları hám basqa gimnastika oýınları - agonlar. Áyyemgi Greciyanıń dańq hám ataǵın kóteriwdе Olimpiya hám gimnastika agonları bólek orıńǵa iye bolǵan.

Áyyemgi Olimpiya oyunları **Alfey** dáryası oypatlıg'ının **Peloponiyes** yarım atawında jaylasqan **Elida** qalasınıń Olimpiada awılında ótkerilgen. Ádetke kóre, házirgi dáwirde Olimpiada jalını Kronos tawı etegindegi Olimpiya qalasında jag'ıladı hám Olimpiya oyunları ótkeriletug'in qalalarg'a jetkiziledi.

Gomerdiń «Iliada» shıǵarmasında su'wretleniwınsha, **Troya** urısında qaytis bolǵan **Patrokl** yadına baǵışlanıp, onıń dosı **Axill** arbalar qosılǵan atlar báygisi, mushtlasıw, gúres, juwırıw, oq jaydan oq atıw, nayza hám disk ılaqtırıw boyınsha jarıs ótkergen. Olimpiada awılı zárurli materiallıq ilajlar ótkeriw orayına aynalǵan. Bul jerde eramızdan aldınǵı **VII** ásirdiń ekinshi yarımında Gera qudıyına arnalǵan ibadatxana Jer anasına baǵışlap úlken ibadatxana qurılǵan. Keyinirek bolsa, yaǵnıy **200** jılda, greklerdiń Olimpiya awılında Iranlar ústinen jen'iske baǵışlap **Zevs qudayı** húrmetine úlken maydan orayı qurılǵan. Bul orında **Elida** mámleketi Joqarǵı Keńesi jaylasqan. Olimpiya qalashasında júdá kóp ibadatxanalar, olarda sansız háykeller bar bolıp, olar hár qıylı qudaylar, tań qalǵanday qaharmanlar, Olimpiya oyunları jeńimpazları, patshalar, sarkardalarg'a arnalǵan. Bul orında basqa hár qıylı materiallıq, qurılıs mákanları qatarında sport qurılısları kompleksi da jaylastırılǵan. Bunda stadion, ippodrom, palestra jayları bar bolǵan. Dáslep, Olimpiya oyunlarınıń dáslepki ret shólkemlesiw greklerdiń bas qudayı **Zevstiń** óz ákesi **Kronos** ústinen erisken jeńisi húrmetine baǵışlap úlken dástúriy bayramlar ótkeriw menen baylanıslı bolıp, olar Olimpiya oyunları dep atalǵan.

Basqa ráwiyatlarǵa kóre bolsa oyunlar tań qalǵanday qaharman **Geraklg'a** arnalǵan. **Elida patshası Avdiy** ústinen erisken jeńisi húrmetine Gerakl oyunları islengen. Gerakl oýınları ótkeriw ushın aralıqlardı óz ayaq izleri menen ólshep bergen. Gerakldiń **600** ayaq izi bir **stadiy**, yaǵnıy **192 m 27 sm** di qurag'an. Bul juwırıw aralıǵı stadiodrom dep alǵan. Eń aldınǵı jarıslarda jeńimpazlar áne sol túr menen belgilengen. Gerakl pankration jarısında qatnasıp jeńimpaz bolǵan. Keyinirek oýınlardaǵı jeńimpazlarǵa «**Ekinshi Gerakl**» ataǵın beriw ádetke aylantırılǵ'an. Oýınlar urıw qaharmanları, márt hám batır sarkardalar hu'rmetine baǵışlap ótkerilgen.

Birinshi áyyemgi Olimpiada oyunları eramızdan aldınǵı **776** jılda Olimpiya qalashasında ótkerilgen. Bul dáwirde Olimpiya oýınlarında tek azat puqara bolıp tuwılǵan grekler qatnasqan. Qullar, hayallar hám sırt elliler oýınlarda qatnasıw huqıqına iye bolmaǵan. Oýınlar hár **4** jılda bir márte islengen. Dáslepki oýınlarda tek juwırıw jarısları tiykargı programma esaplangan. Keyingi oýınlardıń programmalarına pentlon, pankration, at júriw, arbalarda báygi sıyaqlı túrleri boyınsha da jarıslar islengen. Eramızdan aldınǵı **632** jılda **37-Olimpiada** oýınlarından baslap oýınlarda balalar da qatnasqan.

Olimpiada oýınlarınıń ramziy teńgeleri

Áyyemgi Olimpiada oýınları

Áyyemgi Greciyanıń Olimpiada qalası Olimpiada oýınlarınıń watanı esaplanadı. Olimpiya qalası Peloponnes yarım atawınıń batıs bóleginde jaylasqan. Áyyemgi grekler Olimpiya oýınların ullı qudayları - qúdiretli hám dana **Zevske** baǵışlag'an. Grekler joqarı quday Zevsti «**shaqmaq shaqtiriwshi**», «**bulutlardı shaqiriwshi**», **júdá úlken qudıret tımsalı**, «**ómir beriwshi**», «**qutqariwshi**» retinde izzetlegen. Eramızdan aldınǵı **V** ásirde grek arxitektori **Libon proekti** tiykarında Olimpiya qalasında Zevs mazarı qurılǵan. Bul jerde ornatılǵan Zevstiń juda úlken, altın hám pıl súyeginen jasalǵan háykeli dúnyadaǵı jeti káramattıń biri, dep tán alınǵan.

Áyyemgi olimpiada oýınlarınıń tariyxı tórt dáwirden ibarat bolıp, olar Áyyemgi Greciyanıń tań qalǵanday kórkem miyraslarına tiykarlanadı.

Áyyemgi olimpiya oyunlariniń **birinshi dáwiri** - qaharmanlıq dáwiri esaplanıp, ráwiyatlarǵa kóre bul jarislarda mábudlar, shaxlar, ápsanalıq qaharmanlar óz-ara kúsh sınap kórgen. **Gomerdiń** belgili **“Illiada” dástanında** Áyyemgi Greciyada **Troya** urısınıń ullı qaharmanı **Axilles** shólkemlestirgen oýınlarda at arbalardag’i báygilerde **Frakiya shaxi Diomed**, **Miken shaxi Menelay**, **Pilos shaxi Nestor** birinshi bolıp jetip kelgen. **Gomer** olardıń mush urisinda teń keletuǵın tabılmaǵan **Evrial**, **gúresde** barlıq qarsilaslariniń arqasin jerge tiygizgen shax **Ayaks Telamanid**, juwırıwda **Odissey**, nayza ılaqtırıwda grek áskerleri áskerbashisi **Agamemnon**, oq jay atıwda **Odisseydiń** eń sadıq xızmetshisi **Evmey** hám basqa tań qalǵanday qaharmanlardıń pazıyetleri sóz etken.

Áyyemgi olimpiya oyunlariniń **ekinshi** - tań qalǵanday dáwiri **Geraklg’a** baǵıshlap shólkemlesken uliwma ellin jarısları haqqındaǵı ráwiyatlarda tiykarlangan.

Áyyemgi olimpiya oyunlariniń **úshinshi** - yarım tań qalǵanday dáwir eramizdan aldınǵı **IX** ásirge tuwrı kelip, bunda olimpiya oýınları Likurg hám Ifit tárepinen islengenligi haqqındaǵı haqıyqiy waqıyalar ráwiyatlarda saqlanıp kelgen.

Áyyemgi olimpiada oyunlariniń **tórtinshi** - áyyemgi olimpiya oyunlariniń tariyxıy dáwiri. Eramizdan aldınǵı **776** jılda birinshi áyyemgi olimpiya oýınları bolıp ótken hám olimpiya oýınları haqqında jazba derekler tabılǵan. Bul anıq maǵlıwmatlarǵa tiykarlangan sáne Olimpiya oýınları payda bolǵan jılı, dep qabıl etilgen.

Áyyemgi olimpiya oýınları haqqında júdá kóp ańızlar hám ráwiyatlar bar. Birinshi ańızda **quday Kronos** ullarınan biriniń qolınan qaytis bolıwınıń boljaw etiwshi tu’ske isenip, jańa tuwılǵan perzentlerin jutıp jiberiwdi baslaǵan. Onıń **zayıbı Reya** náwbettegi jańa tuwılǵan perzent ornına qundaqqa tas orap, onı reyimsiz atag’a beredi. Ulin bolsa shopang’a berip jiberedi, bala ósip-er jetedi, shaqmaq hám gúldirmama qudayı qúdiretli **Zevske aylanadı**. Zevs jawız atasın urısqa shaqıradı hám jeńiske erisedi, sol arqalı aǵa-qarındasların qutqaradı, olar keyinirek qudaylarǵa aylanadı. Zevs jeńis húrmetine jarıslar ótkeriwdi buyırǵan. Bul oýınlar ótkerilgen orın atı menen Olimpiya oýınları dep alǵan.

Taǵı basqa ańızǵa kóre oýınlardı Zevsniń ulı Gerakl shólkemlestirgen. Olimpiya oýınları Gerakldiń eń ataqlı jeńislerinen birine arnalǵan. Gerakl juwırıw aralıǵın belgilep bergen hám ol **600** ayaq qádemine (**192m 27sm**) tuwrı kelgen. Áyyemgi Greciyada bul ólshew **«stadiy»** dep júrgizilgen, sonnan «stadion» sózi kelip shıqqan. Kóp jıllar dawamında juwırıw boyınsha jeńimpaz tap sol aralıqta anıqlanǵan.

Birinshi áyyemgi Olimpiya oýınları bizlerdin asirge shekem 776 jılda Olimpiya qalasında ótkerilgen

Olimpiya oýınları **Zevstiń** aqlınǵı **Pelops** tárepinen shólkemlestirilgen degen ańız da bar. Patsha **Enomaydiń** júdá gózzal qızı bolǵan. **Enomay** óz kúyewiniń qolınan qaytis bolıwın tu’sinde kórgen hám buǵan isenip, qızinin’ qolın sorap kelgen jigitlerge shárt qoyıp, olar menen at arbada báygi oynag’an. **Báygide** jeńiliske ushıraǵan jigitlerdi ólimge húkim etken.

Pelops Enomaydiń qızına on tórtinshi kúyew edi. Aldınǵı on u’sh kúyew at arbada báygi oynawda **Enomay** qolınan qaytis bolǵan edi. Enomaydiń qızı **Gippodamiya Pelops** menen birge **Enomay** at arbasiniń basqarıwshısı **Mirtilosti** dóńgeleklerdi uslap turıwshı bronzalı uslag’ishin mumlisına almasırap qoyıwǵa kóndiredi. Báygi waqtında dóńgelekler shıǵıp ketedi hám **Enomay** qaytis boladı. Qudaylarǵa minnetdarshılıq bildirip, **Pelops Olimpiya** oýınların shólkemlestiredi hám at arbada báygi tiykarǵı jarıslardan birine aynalǵan.

Áyyemgi Olimpiya oýınları mudamlı túrde hár **4** jılda bir ret artıq kúni bar jılında(высокосный год) ótkerilgen. Grek ráwiyatları hám kóplegen ańızlarında artıq kúni bar jılı bále keltiretuǵın jıl, dep kórsetilgen. Sol sebepli áyyemgi dáwirde grekler artıq kúni bar

jılında qudaylardan reyim-keshirim sorap, olar húrmetine bayramlar shólkemlestirgen hám qurbanlıqlar etken. Jazba dereklerge kóre bul bayramlardıń baslanıwı eki grek mámleketi - **Elida** hám **Sparta** mámleketleri ortasında tınıshlıq ornatılıwı menen baylanısqan.

Olimpiya qalasında arnawlı komissiya hár tórt jılda bir ret olimpiya oyınların saltanatlı ashılatuǵın sáneni belgilep bergen. Dástúrge kóre, bul sáne jazda quyash eń joqarı shıńına kóterilip, aspanda ay tuwılǵan birinshi kún bolǵan.

Jazba dereklerge kóre Birinshi áyyemgi Olimpiya oyınların' baslanıwı eki Áyyemgi Greciya mámleketleri – **Elida ham Sparta** ortasında tınıshlıq ornatılıwı menen baylanisli bolǵan.

“Olimpiada ” termini eki olimpiada oyınları aralıǵındaǵı tórt jıl - 1447 ku'ndi bildirgen. Grekler ushın bul kalendar **siciliyalı** tariyxshi **Timey** tárepinen eramızdan aldınǵı **264** jılda kiritilgen.

Oyınlar ótkeriletuǵın waqıt Áyyemgi Greciyada múqaddes tınıshlıq “**ekexeyriya**” daǵaza etilgen hám **3** ay dawam etken. Arnawlı jarshılar muqaddes tınıshlıq kúshke kirgenin hámmege málim etip shıqqan. Muqaddes tınıshlıq dáwirinde, yaǵnıy ellinlar kalendari boyınsha eki **apolloniy hám perfiniy** aylarında hár qanday áskeriy háreketler toqtatılǵan. Bul qatań nızamdı buzǵanlarǵa mábudlar tárepinen kúlpet jawıwı haqqındaǵı hár bir grekke belgili bolǵan isenim qorqınıshlı eń urısqa beyim elatlardı da toqtatqan. Bul dáwirde Olimpiya qalasına qural-jaraq menen kiriw ruxsat etilmegen. **Polis** húkimranları olimpiya oyınları waqtında jarıs qatnasıwshıları, tárbiyashılar hám barlıq tamashagóylardıń qawipsizligin kepilligen.

Kelisim oǵada muqaddes esaplangan, olimpiya oyınları ótkerilgen bir neshe júzlegen jıllar dawamında oǵan tek eki márte ámel etilmegen.

1: Filipp Makedonskiy láshkeri áskerleri olimpiya oyınlarına kiyatırǵanlardı jolda tonag'an. Sekiriwılshılar tekǵana olardıń pul hám buyımların qaytarıp beriwge májbúr qılınǵan, bálki jarıs shólkemlestiriwshilerine kútá úlken muǵdarda járiyma da tólegen. Makedonskiy óziniń láshkerleri kelisimdi buzǵanları ushın olimpiya oyınları shólkemlestiriwshilerinen rásmiy keshirim da sorawǵa májbúr bolǵan.

2: eramızdan aldınǵı **420**-jılda spartalılar muqaddes kelisim ámel etip turǵan waqıt **Lepreya** qalasın qamal etkenleri ushın olimpiya keńesi tárepinen Oyınlar qatnasıwshıları diziminen shıǵarılǵan.

Olimpiya oyınları dáslep bir kún bolǵan hám bayram ótkerilgen kún “**iyeromeniya**” - “**muqaddes ay**”, dep alǵan. Bul bayram payda bolǵan waqıtta diniy xarakterge iye bolǵan, lekin onıń tiykarǵı mazmunın atletika jarısları qurag'an. Eramızdan aldınǵı **V** ásirge kelip, áyyemgi Olimpiya oyınları **5** kún dawam etken.

Birinshi kún. Áyyemgi Olimpiya oyınlarınıń ashılıw dásturi bolǵan. Olimpiada bayramınıń baslanıwı tórt márte gernay shalıwı menen bildirilgen. Jarıs qatnasıwshıları, tárbiyashılar hám tóreshiler Zevs qudayına ant etken.

Saltanatlı ashılıw dásturi dawamında jawınger tárepinen qatnasıwshı atletlerdiń atı, kásibi, kelgen qalası daǵaza etilgen. Olimpiadanıń birinshi kúnde qudaylarǵa qurbanlıqlar keltirilgen.

Ekinshi kún. Jaslar ortasında juwırıw, sekiriw, disk hám nayza ılaqtırıw, qol urısı boyınsha jarıslar ótkerilgen.

Úshinshi kún. Olimpiadanıń eń úlken kúni - úlken jaslı atletlar ortasında juwırıw, sekiriw, disk hám nayza ılaqtırıw, gúres, qol uirisi boyınsha jarıslar ótkerilgen.

Tórtinshi kún. Eń abıraylı esaplangan at arbalarda báygi boyınsha hámde qural sayman menen juwırıw jarısları ótkerilgen.

Besinshi kún. Jeńimpazlar daǵaza etilgen, sıylıqlaw dástúri bolǵan. Áyyemgi Olimpiada oyınlarınń jeńimpazları **olimpionik** dep atalǵan hám olar húrmetine qosıqlar ayılǵan.

Áyyemgi Olimpiada oyınlarına **ellanodik - tóreshiler** basshılıq etken. Ellanodikler Elida puqaraları arasında oyınlar baslanıwınan bir jıl aldın shek taslaw tiykarında **9** kisiden **18** kisigeshe saylaǵan. Ellanodiklardıń wazıypası jarıslar ornın tayarlaw, jarıs qatnasıwshılardıń tańlaw, jarıslardıń barıwın gúzetip turıw hám jarıs jeńimpazlarına sıylıqlar beriwden ibarat bolǵan.

Áyyemgi Olimpiya oyınlarınń baǵdarlamsi kóp jıllar dawamında ózgermegen hám jarıslardıń eń áyyemgi túri **1 stadiyg'a (stadiodrom)** juwırıwdan ibarat bolǵan. Áyyemgi **14**-oyınlardan baslap jarıslar baǵdarlamsına **2 stadiyg'a** juwırıw - **diaulos**, **15**-olimpiada oyınlarınan baslap bolsa shıdamlılıǵın sınap kóriw ushın **24 stadiyg'a** juwırıw - dolixodrom kiritilgen.

Áyyemgi **18-Olimpiada** oyınlardan baslap programmaǵa pentatlon (besgu'res) boyınsha jarıslar kiritilgen.

Pentatlon - juwırıw, sekiriw, disk hám nayza ılaqtırıw, gúres shınıǵıwlarınan ibarat bolǵan. **25-oyınlarda** - at arbalarda báygi, **33-oyınlarda** - pankration (qol urısı hám gúres) jarısları programmaǵa kiritilgen. Olimpiya qalasınıń arqa bóleginde sol dáwirlerde at arbalarda báygisi ótkeriletug'in úlken **ippodrom** jaylasqan hám **730x336 metr** kólemge bolǵan. Bunnan tısqari, bul jerde jeke sport mektep- gimnaziya, onıń ortasında 66x66 metr shamadaǵı palestra jaylasqan. Gimnaziya qasında bolsa olimpiya oyınları waqtında atletlar jasaytuǵın "olimpiya awılı" da bolǵan.

Áyyemgi olimpiada oyınlarına tek azat grek puqaraları qatnasıwı huqıqına iye bolǵan. Oyınlarǵa qullar, hayallar, balalar, shet eller, ayıpkerler hám qurallanǵan adamlar kiritilmegen. Eramızdan aldınǵı 632 jıldan áyyemgi 37-Olimpiya oyınlardan baslap oyınlarında balalar qatnasqan hám olardıń shıǵıwları ushın bólek kún ajratılǵan.

Áyyemgi grekler Olimpiada oyınları qaharmanları atların **Alfey** dáryyası qasında ornatılǵan mramar ústinlerge oyıp jazılǵan. Birinshi Olimpiya oyınlarınń jeńimpazı Elida qalasınan aspa **Koroibos** haqqında áne sol mramar ústindegi jazıwlardan belgili bolǵan.

Áyyemgi olimpiada oyınları sociallıq-siyasiy áhmiyetke iye bolǵan. Olar Áyyemgi Greciyanıń kóplegen qalaların birlesiwge, qul iyelewshilerdiń óz-ara shártnamalar tiykarında tınıshlıq haqqındaǵı shártlesiwlerine, ekonomikalıq birlesiwge sebep bolǵan. Olimpiya oyınları milletti birlestiretuǵın hám óz-ara tatıwlıqqa xızmet etetuǵın uliwma grek bayramı esaplanǵan. Bul oyınlar polis qul iyelewshileriniń áskeriy qudıretin da kórsetken.

Olimpiya oyınları áyyemnen eń hu'rmetlengen bayramlardan biri bolǵan. Belgili tariyxshi **Gerodot** bul jerge Afinadan jayaw kelgen. Matematik **Pifagor** uliwma ellin sport jarıslarında qol urısı boyınsha jeńimpaz bolǵan. **Gippokrat** kúshli gúressheń hám sheber shabandoz edi. **Filosof Aflotun** belgili Istma oyınlarında gúres boyınsha jarıslarda jeńimpaz shıqqan. Olimpiadalarda dramaturglar **Sofokl** hám **Eviprid**, jazıwshı **Lukian**, arator **Demosfen**, áyyemgi grek mádeniyatı hám kórkem óneriniń barlıq kózge kóringen wákileri tikkeley jarıslar, tańlawlar qatnasıwshıları, tamashagóy retinde qatnasqanlar.

Áyyemgi Greciyada hár jılı **Demetra** yamasa "**Salamat perzent**" tańlawların ótkeriw dástúri kiritilgen edi. Usı kórikde eń salamat hám kórkem balalar anıqlanıp, olardıń anaları táǵdirlengen.

Olimpiya oyınlarınń tiykarǵı ideyası insan barksamallıǵı, intellektual hám dene jetikligin kórgezbesi bolǵan. Sol sebepli dáslepki uliwma ellin bayramlarında kúsh, shaqqanlıq, epshilik boyınsha jarıslar muzıka, poeziya tańlawlarına jalǵ'asıp ketken. Olimpiadalarda dene gózzalıqqa intellektual -potencial, muzikalıq, kórkem, su'wretleytuǵın uqıp sezimi uyqas bolǵan. Olimpiya oyınları sheńberinde kórkem óner, ádebiyat, muzıka, arxitektorshılıq boyınsha tańlawlar ótkerilgen.

Eramizdin' 394 jilinda Rim imperatori Feodosiy I tárepinen arnawli edikt járiya etilip, áyyemgi Olimpiya oynlari qadag'alang'an.

Áyyemgi olimpiya oynlarınıń qadaǵan etiw sebepleri xristian dininiń payda bolıwı menen baylanıslı bolǵan. Rim imperatori Feodosiy I xristianlıqtı májburiy etip, kóp qudaylıqlar bayramların qadaǵan etiw haqqında húkim shıǵarǵan. Múqaddes Olimpiya qalasına órt qoyıp, jandirip jiberiwge buyırq bergen. Áyyemgi dáwirde jámi **293** olimpiya oynları ótkerilgen. Olimpiya oynları **12** ásir dawam etken.

Áyyemgi dáwirde olimpiya oynlarınıń jámiyetkegi ornı hám abroyı ju'dá joqarı bolıp, olar Áyyemgi Greciyanıń sociallıq-siyasiy, ekonomikalıq hám materiallıq rawajlanıwında úlken áhmiyetke iye bolǵan.

Áyyemgi Greciya mámleketlerinde tálim-tárbiya sisteması barlıq tolıq haqılı puqaralardıń mólsherlengen edi. Tárbiya sisteması áskeriy-dene tayarlıq menen sheklenip qalmasın, hár tárepleme tárbiya bergen. Áyyemgi grekler insannıń barksamal rawajlanıwı intellektual, ruwxıy, estetik hám dene tárbiyasınan ibarat bolıwı kerek, dep esaplag'an.

Áyyemgi Greciyada dene shınıǵıwlardıń eki qıylı usılı bolǵan : **gimnastika** - ulıwma dene tárbiyası ; **agonistika** - arnawlı tayarlıq hám jarıslarda qatnasıw. **Agonistika (agon - jarıs)** gimnastik oynlar hám muzıka jarıslarından (muzıka, oyn, poeziya tarawları boyınsha) ibarat bolǵan. Áyyemgi dáwirde **Nemey** oynları, **Istma** oynları, **Pifiya** oynları, **Panafina** oynları sıyaqlı jarıslar keń tarqalǵan edi.

Nemey oynları Zevs qudayına arnalǵan bolıp, dáslepki márte eramizdan aldınǵı **573** jılǵa **Argolida** qalasında ótkerilgen. Nemey oynları hár eki jılǵa bir ret - olimpiadanıń ekinshi jılında gúz máwsiminde hám tórtinshi jılında - qishta ótkerilgen. Oynlar baǵdarlamsında juwırıw, gúres, pentatlon hám pankration bolǵan. Jeńimpazlar selderey japıraqları menen táǵdirlengen.

Pifiy oynları Delfa qalasında Apollon qudayına baǵıshlap ótkerilgen. Apollon sazende, ayaq oynshı er adam hapızlar jetekshisi bolǵanlıǵı ushın, dáslep oynlar baǵdarlamsına muzıka jarısları kiritilgen. Tariyxıy maǵlıwmatlar tiykarında eramizdan aldın **586 jılǵa** grek qalaları ortasındaǵı urıslar qurbonları yadına arnalǵan at arba báyǵileri dáslepki bar ótkerilgenligi anıqlanǵan. **Delfa** qalasındaǵı jergilikli bayramlar eramizdan aldın **582 jıldan** baslap ulıwma grek oynlarǵa aynalǵan. **Pifiy oynları** jeńimpazları **Apollon** qudayına baǵıshlap egilgen terekten úzip alınǵan almalar menen táǵdirlengen, keyinirek bolsa **lavr** teregi putaqlarınan jasalǵan gúldáste berilgen.

Istma oynları teńiz hu'kimdari Poseydon qudayına arnalǵan. Bul oynlar eramizdan aldın **572 jıldan** baslap hár eki jılǵa bir ret - olimpiada jılınıń birinshi hám úshinshi jılları - báhárde **Korinf** bug'azında ótkerilgen. Istma oynları baǵdarlaması juwırıw, gúres, qol urısı, pentatlon, pankration, at arba báyǵileri hám at báyǵileri boyınsha jarıslardan ibarat bolǵan. Bunnan tisqari muzıka baǵdarlaması boyınsha nay hám kifara atqarıwshılardıń shınıǵıwları kórsetilgen. Korinf qalası bay bolǵanlıǵı sebepli Istma bayramları úlken bayramlar menen shólkemlestirilgen. Istma oynları jeńimpazları qaraǵay tereki putaqlarınan jasalǵan gúldáste menen táǵdirlengen hám qosıqlarda sharapatlanǵan. Eramizdan aldın **228 jıldan** baslap Oynlarda rimliler da qatnasqan.

Olimpiya oynları - Áyyemgi Greciyanıń eń belgili hám eń ǵalabalıq jarısları esaplanıp, bólek áhmiyetke iye bolǵan. Olimpiya oynları áyyemnen eń izzetlengen bayramlardan biri bolǵan. Áyyemgi grekler insannıń barksamal rawajlanıwı intellektual, ruwxıy, estetik hám dene tárbiyasınan ibarat bolıwı kerek, dep esaplag'an. Áyyemgi Olimpiya oynlarınıń tiykarǵı hám bas maqseti da sol bolǵan.

Olimpiya oýınlar ilgerileri bir kún dawamında, keyinirek bes kúnde ótkerilgen. Oýınlar saltanatlı túrde qızıqlı tárizde ashılğan. Áyyemgi greklerdiń Olimpiya oýınları úzliksiz **1160** jıl dawam etken hám **290** ret bolıp ótken. Eń sońǵı oýın **393** jılǵa ótkerilgen.

Eramizdiń **394** jılǵa Rim Imperatori **Feodosiy I** xristianlıqtıń keń jayılwı sebepli Olimpiya oýınların ótkeriwdi qadag'an etken. **32** jıl ótkennen bolsa **Feodosiy II** barlıq estelikler, Olimpiadadaǵı múqaddes jaylardı buzıwǵa húkim bergen. Keyin bolsa úlken suw tasqınları hám jer silkiniwler nátiyjesinde qala wayran bolǵan. Nátiyjede, dástúrler hám Olimpiya oýınları atı pútkilley umitilg'an.

Áyyemgi Greciyada Olimpiya oýınları sıyaqlı hár qıylı basqa bayramlar da ótkeriw ádet bolǵan. Olardan dıqqatqa iye bolǵanları Pif oýınları Appolonga baǵıshlanıp, **Delfi** qalasınıń átiraplarında ótkerilgen. Bunda muzıka, oýınlar menen birge gimnastika oýınları da ótkerilgen. Jeńimpazlar lavr shaxlarınan jasalǵan shember menen táǵdirlengen. Sonıń menen birge, **Nemeya, Panafina, Istmiya, Pifiya, Delfa** oýınları da úzliksiz túrde ótkerilgen. Bularda da muzika gimnastika hám basqa oýınlar programmanıń tiykarǵı mazmunın qurag'an.

Eramizdan aldınǵı **IV** ásirde baslap Greciyadaǵı qul iyelewshilik basqarıw principı toqtata baslaǵan, ulıwmavmádeniyat hám dene mádeniyat ósiwine unamsız tásir kórsetken. Aldın **Makedoniya**, keyinirek bolsa rimlilerdiń húkimranlıǵı astında Greciya kolonizatorlik zulmin basınan keshirgen. Olimpiya oýınlarında greklerge tiyisli bolmaǵan puqaralar, professional sportshılar qatnasıwı ádetke aynalǵan. Biraq xristian dininiń keńeyiwı hám rawajlanıwı basqa qudaylar hu'rmetine baǵıshlap ótkerilip atırǵan bayramlarǵa sheklew bergen. Usılar qatarında Olimpiya oýınların ótkeriw da toqtatılǵ'an.

Áyyemgi Olimpiya oýınlarınıń sociallıq-materiallıq hám tariyxıy áhmiyeti

Ekonomikalıq áhmiyeti	Olimpiya qalası sawda satıq orayına aylanǵ'an hám polislar ara shártnamalar du'zilgen.
Siyasiy áhmiyeti	Ekexeyriya sebepli polislar arasındag'i siyasiy mu'násibetler jaqsılang'an.
Áskeriy áhmiyeti	Áyyemgi oýınlarda mámleketler óz áskeriy qu'direti hám áskerlerniń áskeriy dene tayarlıǵı kórsetilgen.
Mádeniy áhmiyeti	Oýınlardıń mádeniy dástu'rinde filosof, matematik, tariyxshi alimlar, shayir hám jazıwshılar óz shig'armaları menen qatnasqan.

Áyyemgi Rimde dene tárbiya. Rim mámleketiniń payda bolıwı eramizdan aldınǵı **754**-jılǵa tuwra keledi. Eramizdan aldınǵı **VIII-VI** ásirler, shahlar dáwiri dawamında Rim jámiyeti qáwimlik basqarıw du'zimi hám patriarxat qul iyelewshilik mu'násábetlerinin' rawajlanıw basqıshın ótken.

Rim patshaları dáwirinde hár qıylı dástúrler atılǵan, labirintlerde jarıs ótkergen, olar «**troyan oýınları**» dep tariyxda qalǵan. Bul oýınlar tiykarınan rimlik patrisiylar aqsu'yeklar ushın áhmiyetli bolǵan. Qos dóńgelekli arbada báygi, hár qıylı áskeriy oýınlar, nayza ılaqtırıw, gúres hám basqa shınıǵıwlar da keń tarqalǵan. Bul qul iyelewshilik jámiyeti basqarıw du'ziminin' áskeriy-dene iskerliginde zárurli orın iyelegen. Usınıń nátiyjesinde de, dene tárbiyası sisteması qul iyelewshiler áskeriy qudıretin bekkemlew wazıypasın ótegen.

Rim respublika sipatında bar bolıp, áskeriy-siyosiy tizim quram tapqan. Sol sebepli hákimiyat áskeriy xızmettegi kisiler qolında bolǵ'an. Hár bir puqara áskeriy xızmetin óte wazıpsıwı zárurli rawishte ózin áskeriy iskerligine tayarlawı zárur edi. Sonıń ushın arnawlı tárbiya

mákemeleri shólkemlestirilgen. Bul jerdegi tárbiya sistemasiniń áyyemgi Greciyadag'ıdan ayırmashılıǵı sonda, olarda beriletuǵın tárbiya qásiyetlerine uyqas kelgen. Rimli jigitler áskeriy xızmetke anagurlım ilgeri - shańaraqta, óz qatarlasları arasında tayarlang'an. Dene shınıǵıwlar hám oyunlar bunda tiykarǵı qural retinde xızmet etken. Jigitler **16-17** jıl áskeriy xızmette bólgan. Bul dáwirde uzaq júriwler hám áskeriy-dene tayarlıq jumısların atqarg'an. Bul tártip eramızdan aldınǵı **II** ásirge shekem dawam etip, professionallıqqa tiykarlangan áskeriy armiya du'zilgen dáwirine shekem saqlanıp qalǵan. Dene shınıǵıwlar, oyunlar, hár qıylı jarıslar áyyemgi rimlilerdiń turmısına sinip ketken. Top penen oynalatug'ın hár-túrli oyunlar keń tarqalǵan. Olar **patrisiy (aqsu'yekler)** hám **plebeylar (ápiwayı puqaralar)** arasında keń tarqalg'an edi. Eramızdan aldınǵı **VI** hám **III** ásirlerde cirk tamashaları rawajlanıp, arnawlı qurılıslar payda bolǵan. Aqsu'yekler ushın eń qolay hám galabalıq cirk oyunları tiykarǵı dene tárbiyası quralı hám sistemasin shólkemlestirgen. Sebebi sirkta hár qıylı attraksionlar, kúlkili komik hám quramalı dene shınıǵıwlar kórsetilgen.

Eramızdan aldınǵı **VI** ásirde baslap hár **10** jılda bir márte ótkeriletug'ın iri jarıslar dástúrge aynalǵan. Onıń baǵdarlamsındaǵı qos dóńgelekli arbada báygi eń qızıqlı oyun bolǵan. Bunda gúres, juwırıw, mushtlasıw sıyaqlı túrler da orın iyelegen.

Ayyemgi Greciya hám Rimniń óz-ara baylanısları sebepli Rimge dene tárbiyası quralları da kirip kelgen. Eramızdan aldınǵı **II** ásirde birpara rimli aktivler greklerdiń dene tárbiyası sistemasındaǵı túrler hám usıllardı ózlerine qollanıwǵa háreket etedi. Eramızdan aldınǵı **80** jıllarda Greciya Rim tárepinen basıp alınǵan, Sulla Olimpiya oyunların Rimge kóshiriwge uring'an. Onıń buyrǵına qaray **175**-Olimpiada oyunları Rimde ótkeriliwi kerek edi. Lekin bul jaǵday rimliler tárepinen maqullanbag'an. Usınıń nátiyjesinde, eramızdan aldınǵı **76**-jılǵı oyunlar Olimpiya qalasında bolıp ótken. Rimda bul oyınların bólimleri hár qıylı bayramlarda tákirarlangan.

Eramızdan aldınǵı **II** ásirde payda bolǵan jańa oyınlardan dıqqatǵa iyesi gladiatorlar bellesiwi bolıp, keyinirek Rim tamashalarınń tiykarǵı bólegine aynalǵan. Bunda ilgerileri cirk oyınlarında qılshpazlık kórkem ónerin jaqsı iyelegen qullardan paydalang'an. Eramızdan aldınǵı **I** ásirde Rimde gladiatorlar tayarlawshı arnawlı mektepler islengen. Olar mámleket yamasa jeke adamlarǵa tiyisli bolǵan. Mekteplerge gúnakár bolǵan hám húkim etilgen qullar tańlap alınǵan. Eń úlken mektep Kapuye qalasında bolıp, waqıtında bul jerde Spartak da tálim alǵan. Olarǵa tiykarınan qılshpazlık kórkem óneri u'yretilgen hám cirklerde kórsetilgen. Qılshpazlıq bellesiwinde aman qalǵan gladiatorlar taǵı óz mekteplerine qaytarılǵan. Eramızdan aldınǵı **74-71** jıllarda qullar jaǵdayınıń jamanlasıwı Spartak basshılıǵ'ıdag'ı kóteriliske sebep bolǵan. Spartak kúshli, batır gladiator bolǵan.

Eramızdan aldınǵı **I** ásir aqırı hám jańa eraniń basıda Rimde imperatorlik payda bolǵan. Bunda áskeriy qul iyelewshilik húkimranlıǵı ornatılǵan. Aqsu'yekler jeńil kiyimde jıllı suwda shomiliw, massaj qabıllaw, jeńil gimnastika menen bánt bolǵan. Jaslar arbalarda júriw, qılshpazlıq penen shug'ıllanıp, «**yuventlar**» (jaslar) shólkemin dúzgen. Iri tamasha oyınların cirkler, amfiteatrarda gladiatorlardıń jırtqısh haywanlar (jolbarıs, qaplan hám t.b.) menen alısiwin shólkemlestirgen.

IV ásirde Rimde xristian dini mámleket tárepinen quwatlangan. Shirkew tásiiri az-azdan mámleket hám jámaát ómiriniń barlıq tarawların qamtıp alǵan. Usınıń sebebinen Rim dástúrleri kriziske dus kelgen. Shirkew sisteması gladiatorlardıń qanlı sawashları, cirk tamashalarına qarsı shıǵıp, bunday tamashalardı **404**-jılǵa qadag'an etken. Biraq xalıq tamashalardı ótkeriliwin dawam etken. Soǵan tiykarınan cirklerde arbada júriw, oyunlar, professional gúres hámde qol urısı boyınsha tamashalar ótkerilgen. Olarda tamashagóyler de qatnasıwı ádetke aynalǵan.

Ayyemgi Rimde dene shınıǵıwların dene rawajlanıw hám jámiyet ushın abzallıqları haqqında kóp pikirler bildirilgen. **Shayır Yuvenal** qosıqlarında dáslepki márte «**Saw denede sap aqıl**» ideyası ilgeri su'rilgen hám jáhán xalıqlarınıń uranına aynalǵan.

Qullardı shápáatsız eziw, olardıń tınımsız kóterilisleri, áskeriy shólkemlerdiń tómenlewi áyyemgi mámleketlerdiń idirap ketiwine, sol tiykarda dene tárbiyasınıń kúshsizleniwine sebep bolǵan. Qul iyelewshilik basqarıw du'zimi Áyyemgi Greciya, Rim hám basqa mámleketlerde

rawaj tawıp, mámleketshilik sisteması júzege kelgen. Aqsu'yekler, ápiwayı xalıq ózlerine tán oynlar, bayramlar shólkemlestirgen. Tariyxta Olimpiya oynların shólkemlestiriw, ol jaǵdayda shaqqanlıq, tezlik, kúsh hám shıdamlılıq sapaların sinap kóriw ámelge asırılǵan. Qullardı gladiatorlıqqa tayarlaw jumısları kúsheydi hám arnawlı mektepler ashılǵan. Xristian dininiń payda bolıwı Áyyemgi Greciya, Rim hámde taǵı basqa mámleketlerde Olimpiya oynları, cirk tamashalarında «uris oyını» ruxsat etilmegen.

Áyemgi grek hám shıǵıs dereklerinde, atap aytqanda «**Avesto**», «**Alpamis**», «**Shahnama**» hám basqa dereklerde mádeniyat oraylar retinde Sog'diyona, Xorezm, Parkana, Baqtriya patshalıǵınıń úlken bólegi áyne, Respublikamız regionlarına tuwrı keledi.

Eramizdan aldınǵı **II-I** mıń jıllıqlarda Oraylıq Aziyada Baqtriya, Xorezm, Sog'diyona, Marg'iyona, Parfiya sıyaqlı iri qul iyelewshilik mámleketleri payda bolǵan. Olar Rim hám Greciyadaǵı qul iyelewshilik basqarıw du'ziminan ayırısha túrde ádewir parq etken. Oraylıq Aziyadaǵı mámleketlerde óndiris joqarı dárejede bolmaǵanlıǵı ushın tiykarınan dıyxanshılıq, sharwashılıq hám mayda ónermentshilik tiykarında qullar májburiy isletilgen.

Eramizdan aldınǵı **481(480)- 431(425)** jıllarda jasaǵan grek tariyxshisi Gerodottiń «Tariyx» kitabında áyyemgi parsılar, saklar hám massagetlerdiń dene tárbiyası qaraslarına tiyisli zárú'rli maǵlıwmatlar berilgen. Saklar, massagetlar hám parsılardıń eń sharapatlılaytuǵın zatı batırlıq bolǵan. Saklar dúnyadaǵı barlıq mergenler arasında oqta zaya ketkizbeytuǵın júdá sheber mergenler retinde abıray qazanǵan edi,- dep jazǵan **Gerodot**.

Sog'an kóre olar kóbirek perzentlerge ıye bolıwı menen maqtanılǵan. Patsha da kimniń ulı kóp bolsa, oǵan hár jılı sıylıq -sálemler jibergen, balalardıń jasına da itibar berilgen. Ul balalardı **5 jastan 20 jasqa** shekem tek úsh zatǵa : at miniwge, oq jaydan atıw, tuwrılıqqa úyretken. Balanı **5 jasqa** shekem atasına kórsetpegen, hayallar tárbiyasında bolǵan. Mabada ul bala qaytis bolsa, atasınıń qayǵırmawı ushın sonday etken. Ul hesh qashan ata-anasına hu'rmettsizlik etpegen. Olar ata-anag'a húrmetsizlikti tek nekesiz tuwılǵan yamasa batıl balalardang'ana kútiw múmkin, dep esaplag'an.

Gerodot parsılar ushın jalǵan sóylewshilik hám qarızdar bolıw qádirsizlik esaplangan, deydi. Taǵı olar dárya suwına tu'pirmegenler, hátte qol juwmag'an. Olar dárya suwın múqaddes esaplag'an. Gerodottiń bul maǵlıwmatlarınan kórinip turıptı, olda, biziń babalarımız perzentlerine mártlik, óz watanınıń haqıyqıy qorgawshısı, kúshli hám batır etip tárbiyalawǵa úlken itibar bergен.

Qıtay tariyxshisi **Syuan Tzyan** bolsa **Samarqand** xalqınıń ádeplik hám tártip qaǵıydalarına ámel etiwde basqalarǵa órnek bolǵanlıǵın aytıp ótken. Bul maǵlıwmatlar áyyemde balalar oqıtılauıǵın mektepleri bolǵanlıǵı hám mekteplerden tisqari balalar arnawlı tárbiyashılar tárepinen áskeriy-dene shınıǵıwlarǵa hám ónerge u'yretilgenligi, tálimden maqset - balalardı turmısqa tayarlaw ekenligi haqqında maǵlıwmat bergен.

Áyyemgi dáwirlerde tálim-tárbiyaǵa tiyisli maǵlıwmatlardı xalıq awızeki dóretpesi úlğileri - ańızlar, qaharmanlıq dástanları, qosıqlar, naqıl hám sóz dizbegilerden da alıw múmkin. Xalıq awızeki dóretpesinde xalıq pedagogikasına tán bolǵan tárbiya tájiriybeleri ulıwmalastırılǵan. Ásirese, tariyxıy shaxslar menen baylanıslı ráwiyatlar bunıń dálili bolıp tabıladi. Olarda arnawlı bir shaxs iskerligi, qaharmanlıq saltları ullılangan. Dástanlarda hayal-qızlardıń dana -aqlılı, qaharmanlıǵı, er adamlar menen teń sharayatta iskerlik kórsetkenligi kórsetilgen.

Sak hám Xorezmiylardıń hayalları áskeriy júriwler hám sawashlarda qatnasqan, shıdamlılıqta er adam jawıngerlerden qalıspaǵan. Bunı eramizdan aldınǵı **II** ásirde Rim dereklerinde tómendegishe su'wretlengen: “Sak hayalları, tap qaship keyatırǵanday, sheberlik penen at ústinde er adamlar sıyaqlı keyin basıp burılıp oq u'zetin edi”. Grek tariyxshisi Diodor da eramizdan aldınǵı **I** ásirde saklar haqqında : “**Bul qáwimniń hayalları márt boladı hám uris xáterlerin er adamlar menen bólisedi**”, dep jazıp qaldırǵan.

Tariyxtan ekenin aytıw kerek, dáslep Amiwdaryanıń oń jag'asındag'i jerler **Turan**, shep jag'asındag'i jerler bolsa **Iran**, dep júrgizilgen. Eramizdan aldın ahamoniylar saklar hám massagetlardıń jerlerine hújim etip turǵan. Iran shahi Kir sak hám massagetlarga qarsı urısıp **529**

jilda jeńiliske ushrag'an. Gerodottiń «Tariyx» kibında **massagetlar Malikasi Tumaristiń** Iran shahi Kir menen alıp bargan sawash waqiyaları su'wretlengen. Urista **Tumaris** jeńimpaz shıǵıp, Kirdiń basın alıp, qan menen toldırılǵan meske salıp: «**Sen ómir boyı qanǵa toymadin'. Óz antim boyınsha seni qan menen sug'ardim**», deydi. Sol dáwirlerde Tumaris sıyaqlı hayallardan sarkardarlar shıqqan hám sawashlarda hár tárepleme kúsh kórsetken.

Polienniń «**Áskeriy hıylelar**» shıǵarmasında saklarga qarsı Daraniń qaraqshılıq júriwi haqqında maǵlıwmatlar bar. Bul shıǵ'armada saklar qaharmanı Shiraqtıń watanparwarlıǵı hám qaharmanlıǵı ibrat retinde kórsetilgen.

Eń áyyemgi jazba dereklerden biri zardushtiylik dininiń múqaddes kitabı «**Avesto**» esaplanadı. Zardushtiylik tálimatında tálim-tárbiya tómendegi bólimler: **1)** ruwxıy hám diniy tárbiya ; **2)** dene hám miynet tárbiyası ; **3)** intellektual hám etikalıq tárbiyadan ibarat bolǵan.

«**Avesto**» boyınsha balalarga 5 jastan sawda uyrete baslaydı ; oqıwdı úyreniwi menen sawda jumıslarına u'yrete baslaydı. Bul maǵlıwmatlar áyyemde balalar oqıtılatuǵın mektepler bolǵanlıǵı hám mekteplerden tısqarı balalar arnawlı tárbiyashılar tárepinen áskeriy-dene shınıǵıwlarǵa hám ónerge u'yretilgenligi, tálimnen maqset - balalardı turmısqa tayarlaw ekenligi haqqında maǵlıwmat beredi. Zardusht tálimatında **15** jas er jetiw jası sanalg'an. Bul jasta olarǵa mámleket nızamlar, etikalıq qaǵıydalar u'yretilgen.

Zardushtiyliktiń etikalıq qaǵıydalarına qaray insanniń óz minnetin seziwiniń eń birinshi belgisi ruwxıy páklik esaplangan. «Avesto»da insanniń barksamal bolıp ósiwinde iygilikli pikir, iygilikli sóz, iygilikli ámeller birligine úlken itibar berilgen. Áyyemgi babalarımız insanda júdá qadırlaytuǵın páziyetler batırılıq, ádalát, sadıqlıq, insaniylik bolǵan. Bul páziyetler óz-ózinen qalıplespen. Tábiyat hám jámiyettegi ózgerisler, Alg'ashqı qawimlik dúzimi turmıs tárizi bunı talap etken. Eki úlken kúsh - jaqsılıq hám jamanlıq ortasındaǵı ayawsız gúres insandaǵı bul páziyetlerdiń tikkeley qalıplesiwine tu'rtki bolǵan.

Áyyemgi ajdadlar sociallıq turmıs mádeniyatı, ásirese, salamatlıq, fizikalıq shınıǵıw, miynet hámde uzaq jas kórip jasaw ushın jaratqan tálim-tárbiya processleri «Avesto»da teren' mánis hám orın iyelegen.

Oraylıq Aziyanı **Iran Ahamoniylari**, keyinirek (eramizdan aldın **329-327** jıllarda) **Aleksandr Makedonskiy** basıp alıp, ózleriniń mádeniyatı, dini hám social-ekonomikalıq basqarıw jumıs usılların ornatqan. Sol dáwirlerde Oraylıq Aziya aymaǵında jasaǵan xalıqlar sekiriwılshılarg'a qarsı kóterilisler kótergen, qatan' gúresler alıp bargan. Bunday jaǵdaylarda áskerler hám xalıqtıń tiykarǵı áskeriy quralları oq jaydan oq atıw, nayza menen urisiw, qılshıpazlıq, hár qıylı qurallar (tayaq, balta, pıshaq hám t.b.) bolǵan. Jawingerlerdiń belgili bólegi at mingen. Bul jaǵday jawingerden at ústinde turıp barlıq quralları menen sawash etiw, attı jaqsı miniw hámde taǵı basqa múmkinshiliklerden oǵada ustalıq penen paydalanıwdı talap etken.

Tariyxıy dereklerdiń gúwaliq beriwishe, **Aleksandr Makedonskiy** eramizdan aldınǵı **334** jilda **30000 piyada** hám **5000 atlı** ásker menen kishi Aziyaǵa, keyin Oraylıq Aziyaǵa atlanis etken. **327** jilda házirgi Buxoro, Samarqand, Pánjekent átirapındaǵı jerlerdi basıp alǵan. Bunda láchkerbasi **Spitamenn** sekiriwılshılarg'a úlken qarsılıq kórsetken. Lekin onıń hayalı satqınlıq etip, **Spitamenniń basın kesip**, Aleksandr Makedonskiyǵa tapsıradı. Patsha bul biy-opa hayaldı hámde **120 mın** xalıqtı da qırıb taslaǵan, sebebi onıń ta'biri boyınsha kúyewine, eline opa-lıq etpegen hayal basqalarǵa opalı bolmaydı.

Oraylıq Aziya xalıqlarınıń sociallıq basqarıw du'zimi, mádeniyatı haqqındaǵı maǵlıwmatlar Qıtay dereklerinde de ushraydı. Eramizdan aldınǵı **138** jilda Oraylıq Aziyaǵa kelgen Qıtay elshisi - **Chzyan Syan** óziniń «Tariyxıy jazıwlar» kitabında qızıqlı maǵlıwmatlar qaldırǵan.

Kushanlar dáwiri Oraylıq Aziya, Awg'anistan, Pakistan hám Hindstan xalıqları tariyxında hám dúnya mádeniyatınıń rawajlanıwında bólek orın iyelegen. Oraylıq Aziyadan áyyemgi Jipek jolı ótkenligi bul jerdegi xalıqlardıń materiallıq turmısında úlken burılıwlarǵa sebep bolǵan, Shıǵıs mámleketler menen batıs mámleketleri ortasındaǵı sawda hám materiallıq baylanıslardı ornatqan. Termiz jaqınındaǵı Ayritam, Xorezmdegi Topraqqala hám basqa

orinlardan tabilgan buyimlar, su'yek, tas, ılaydan islengen ıdisqa sızılğan súwretlerde áyyemgi gúres, nayza ılaqtırıw, qılshpazlik, at sekiriw sıyaqlı ilajlar sáwlelendirilgen.

Ózbekstan aymagında áyyemgi jasağan xalıqlardıń turmıs sharayatlarında, óz watanların qorgawda dene tárbiyası qurallarından paydalanıw sıyaqlı materiallıq hámde áskeriy xızmetleri bólek orın tutadı. Bul dáwirdegi jasağan xalıqlar ortasında áskeriy jetilisiw óz aymaqlarında tinishliqti támiyinlew, xalıq párawanlıgın kóteri wshın ótkergen diniy, materiallıq dástúrlar, toylar hám hár qıylı dástúrlarinde oq jaydan oq atıw, qılshpazlik hám nayzabazlik etiw, gúres, at oynıları hámde tağı basqa xalıq milliy háreketli oynıları menen belgili bolğan.

Áyyemgi ajdadlar dene mádeniyatı xalıq awızeki dóretpesinde, dástanlarda gúres, at báygi, oq jaydan oq atıw mergenlik sıyaqlı dene sapalar, watanpárwár hám xalıq ushın janin da qurban etiw sıyaqlı eń ullı insaniy pazıyetler sóz etilgen. Dástanlardıń sociallıq-tárbiyalıq ayrıqshalıg'ı sonda, bunnan bir neshe mın jıllar ámelde bolğan úrp-ádetler, dástúrlar, ásirese, jigit hám qızlarıdıń bir-birine wapalılıgı, fizikalıq tárepten oğada barksamallıgı, dushpanlarga shapaatsız gúresleri aytilgan. Dástanlardıń tárbiyalıq tárepleri sonda, xalıq erki, dástúrlar, úrp-ádetler mazmunında at sekiriw, sawash etiw, qılshlasıw, gu' res, oq jaydan oq atıw sıyaqlı dene xızmetleri joqarı dárejede sóz etilgen. Bunda dushpanlar menen mártlershe sawash etken jigit hám qızlar tımsalı su'wretlenedi. Xalıq awızeki dástanlarında xalıq erki, jigit-qızlardıń muxabbat, sadıqlıq, batır, shabandoz sıyaqlı sapaları óz kórinisin tapqan. Xalıq milliy oynıları bir neshe jónelislerge iye bolıp, olardıń quramında oynılar, aytıswlar, ekspromtlar menen aytilgan ótkir sóz hám júdá kóp janrlardagi kórkem óner joqarı turadı. Sonıń menen birge, olar qatarında ajdaddardan miyraslar bolıp kiyatırğan qatar háreketli oynılar hám sportqa tán oynılar da júdá kóp. Ózbek xalıq oynıları hám milliy dene shınıgıwların tómendegi tiykarğı gruppalarğa ajratıw múmkin: oq jaydan oq atıw; qılshpazlik; gúres (Buxarasha, Ferganasha, Xorezmshe usıllar); at oynıları (báygi, alaman báygi, kókpár, ılaq hám t.b.); kúsh sınap kóriw (tas kóteri w, arqan tartısw, at, buğa, túye kóteri w);

darwazshı oynıları (dar ústindegi shınıgıwlar); háreketli milliy oynılar ; juwırıw jarısları (batba); an etiw (u'yretilgen qus penen -suńqar, qara qus búrkit hám t.b).

Bunday oynılardıń derlik barlıgı galabalıq bayramlar, jarıslar hám toylarda keń qollanilg'an. Áyyemgi derekler Oks (Amiwdárya) hám Dárrıwt (Sirdárya) dáryaları ortasındağı oypatlıqta at jarısları keń tarqalğan. Sóg'diyona hám Baqtriyada gúres, at báygisi, ılaq, darwazshılıq júdá keń tarqalğan.

Eramızdıń IV-V ásirlerde jańa sociallıq siyasiy munasábetler júzege kelip, Xorezm, Fergana, Shashda jańa mámleketler payda bolğan. Tekgana áskeriy júriwler, bálki sawda-satıq maqsetleri ushın da shınıqqan shabandozlar hám atlar kerek bolğan. Bul bolsa at jarıslarınıń keń tarqalıp ketiwine sebep bolğan.

Ádebiyatlar

- 1.Eshnazarov J. Dene madaniyat tarixi va boshqarish. T.: 2008.
- 2.John Horne, Garry Whannel. Undersnding the Olympics. Routledge. Taylor-Francis Group. London and New York. 2012. – 237 p.
- 3.Djalilova L.A. Dene tárbiya va olimpiya harakati tarixi. Darslik. T: 2017.
- 4.Olimpiya bilimlari asoslari. Óquv qóllanma. T.:«Sharq», 2002.
- 5.Niyozov I. Olimpiya sport óyinlari. Uslubiy qóllanma. T.: 2006.
- 6.Ernazarov E. Olimpiada – jahon sporti bayrami. Ommabop risola. T.: 2008.
- 7.Djalilova L.A. Dene tárbiya va sport tarixi. Óquv uslubiy qóllanma. T: 2013

2- tema. Orta ásirlerde dene tárbiyası (V - XVII ásirler)

Mazmunı: Orta ásirlerde sırt el mámleketlerinde dene tárbiyasınıń rawajlanıw qásiyetleri (V-XVII ásirler). Evropa mámleketlerinde feodallar, dıyxanlar hám qalalılardıń dene

tárbiyası. Ritsarlardı tárbiyalaw sisteması. Gumanistlerdiń dene tárbiyası haqqındag'ı pikirleri. Aziya, Amerika hám Afrika mámleketlerinde orta ásirlerde dene tárbiyası.

Orta ásir dáwiri **V-XVII** ásirlerge tuwrı keledi. Bul dáwirde feodal basqarıw du'zimi Batıs hám Arqa Evropa, Aziya hámde Arqa Afrikada payda bolıp, rawajlanıp bargan. Oraylıq Amerika, Avstraliya kontinentleri, Aziyanıń arqa wálayatlarında bolsa bul dáwirde alg'ashqı jámáát basqarıw du'zimi yamasa dáslepki qul iyelewshilik basqarıw du'zimi dawam etken. Orta ásirler Aziya, Evropa mámleketleri hám Afrikanıń bir qansha mámleketlerdiń kópshiligi feodal óndiris usılı ústemlik etken dáwir edi. Batıs hámde Arqa Evropanıń, Hindu-Qıtaydıń kóplegen mámleketleri, Arab mámleketleri, Turkiya, Yaponiya hám basqa mámleketler payda bolǵan, Qıtay, Hindstan, Iran, Orta Aziya ayaqlarında ilgeri payda bolǵan mámleketler de rawajlandı.

III-IV ásirlerde Qıtayda, **III-VII** ásirlerde Hindstan, Aldıńg'ı hám Orta Aziya mámleketlerinde, Arqa Afrika hám Evropada feodal munasábetler payda bolǵan. Birpara xalıqlar qul iyelewshilik basqarıw du'zimin shetlep, Alg'ashqı jámáát basqarıw du'zimin feodal munasábetlerge ótken.

Orta ásirler jámiyetiniń tiykarǵı quramın feodallar hám dıyxanlar shólkemlesken. Feodalizm dáwirinde jer aqsu'yek feodallardıń mülki esaplangan. Miynet quralları, buyımlar, xojalıq jayları húkimran feodallarda, tikkeley óndiriwshiler - dıyxanlarda, ónermentlerde bar edi. Olar ortasında pútkil orta ásirler dawamında qattı klaslıq gúres alıp barılǵan. Bul gúres sol dáwirdegi sociallıq rawajlanıwdıń barlıq tarawlarına, atap aytqanda, feodallar hám xalıq tárbiyasına da sheshiwshi tásir etken edi. Shirkew feodal jámiyetiniń oǵada reaksiya kúshi bolıp, xalıq dóretiwsiligine, pánge qarsı gúres alıp bargan. Ol áyyemgi mádeniyat qaldıqların joq etiwge hárezet qılǵan. Shirkew xalıqtıń fizikalıq kámalǵa jetkenge, tamashalardı umtılwın majusiyliktiń, áyyemgi diniy úrp-ádetlerdiń kórinisi dep bilgen.

Shirkew ápiwayı xalıqtıń dene tárbiyası, dene shınıǵıwlar hám hárezetli oyınlar menen shuǵıllanıwǵa qarsı bolǵan. Dáslepki orta ásir dáwirinde shirkew feodallardıń dene tárbiyasına da unamsız munasábette bolǵan. Biraq salıb júrisleri dáwirinde ritsarlardıń áskeriy-dene tayarlıǵına bolǵan óz munasábetin ózgertergen. Bul waqıtlarda shirkew feodal aqsu'yeklerdiń dene tárbiyasın qaralamadı hám hátte bul tárbiyanı ruxaniylar hámde monaxlar jámiyetke alıp kirdi. Shirkew qudayǵ'a hám feodal tártipleriniń bekkemligine bolǵan isenimi tek siyiniw járdeminde emes, bálki qılsh járdeminde de kirgiziwdi quwatlaǵan edi.

Feodallar dene shınıǵıwlar menen shuǵıllanıw, ózlerin qaraqshılıq urıslarına hám dıyxanlardıń kóterilislerin bastırıwǵa tayarlab bargan. Urıs alıp barıwdıń jańa usılı hám jańa áskeriy-dene tárbiyası quralları hám usıllarında ayırım ózgerisler júz bergen. Ritsarlardıń pútkil tárbiyası áskeriy-dene tayarlıqtan ibarat edi. Ritsarlıq turnirlari sol waqıtlarda ayırıqsha kewil kóteriw quralı emes, bálki usınıń menen áyne bir waqıt, ritsarlardıń áskeriy-dene tárepten tayarlıǵın kórsetiwshi kórik, at, nayza hám qılshı isletiw uqıbına tiyisli jarıs edi.

Batıs Evropa qalalarınıń xalıqları feodal ritsarlardan ózbetinshe bolıp alıwǵa hárezet etti. Olar qolına qural tutqan halda gúresip, óz erkinligin alıwları kerek edi. Bul bolsa olardı qalalar átirapında diywallar qurıwǵa hám qándekler qazıwǵa, qarawıllıq xızmetin hám áskeriy dene tayarlıq menen shuǵıllanıwǵa májbúr etken.

Qalalılar arasında juwırıw, sekiriw, tas ılaqtırıw, salmaqlı ju'klerdi bir orınnan ekinshi orıńǵa kóshiriw, qılshpazlıq, oq jaydan oq atıw, gúres hám top oynaw sıyaqlı dene shınıǵıwlar keń rqalǵan. Olar bul shınıǵıwlardan ótkeriletug'in jarıslardı bayram kúnleri ótkergen. Qalalılar tárepinen qılshpazlıq hám oq atıw biradarlıq awqamları islengen. Qalalılar hám dıyxanlar ortasında ótkeriletug'in xalıq dene tárbiyası xalıq dástúrleri tiykarında ámelge asırılǵan.

Dáslepki waqıtlarda bul mámleketlerde barlıq miynetkeshler áskeriy xızmetti otewge májbúrli erkin jer iyelerinen ibarat edi. Olar patsha yamasa áskeriy basshı shaqırıg'i menen qurallanǵan halda jetip keliwleri hám áskeriy júriwlerde qatnasıw ushın tayar bolıwı kerek edi. Lekin áskeriy tálim jaqsı shólkemlestirilmegen, sebebi xalıqtı áskeriy hám dene tárepten tayarlawdıń áskeriy tálim sisteması qalıplespegen edi. Dıyxanlar ushın áskeriy dene tárbiyası tek áskeriy iskerlik ushın ǵana emes, bálki miynet iskerligi ushın da zárúr bolǵan. Bul dáwirde dene

tárbiyasınıń klaslıq xarakteri birinshi náwbette dene tárbiyasınan paydalanıw maqsetlerinde kórinetuǵın bolǵan. Dıyxanlar dene tárbiyasınan miynet hám áskeriy iskerlikke tayarlaw qurallarından biri retinde, joqarı mártebege erisken feodal aqsu'yekler bolsa óz qudıretin bekkemlew quralı retinde paydalangan. Feodal aqsu'yekler ózleriniń áskeriy dene tárbiyası sistemaların jaratıwda xalıqtıń dene shınıǵıwlar hám oynılar salasındaǵı dóretiwshiliginnen keń paydalangan.

Orta ásirler dawamında mádeniyat strukturalıq bólegi retinde dene tárbiyası hám sportta rawajlangan. Bir neshe júz jıllar dawamında katolik dini intellektual hám dene tárbiyasına unamsız tásir ótkerip kelgen. Xristian dini tálim hám tárbiya salasında óziniń húkimranlıǵın ústin qoyıp, bunda tek ruwxıylıq hám aqıret haqqında tálimat xalıq sanasına sin'dirilgen. Dinniń táhiri nátiyjesinde mektepler hám unıversitetlerde dene tárbiyasına itibar berilmegen.

Ritsarlik tárbiya sisteması. Shirkew feodal basqarıw du'zimine járdem beriw maqsetinde ritsarlik katolisizmini keń tarqatqan. Salib júriwlerindegi ritsarlik xızmetlerinde dene tayarlıqqa mútajlık sezilib, olardı tayarlawǵa itibar kúsheytilgen hámde ritsarlik dene tárbiyası sisteması islengen.

Ritsarlarnı tárbiyalawda atta júriw, qilishpazlık, ań etiw, júziw, oq jaydan oq atıw, shaxmat oyını, qosıq aytiw sıyaqlılardan paydalanılǵan. Bolajaq ritsarlar 7 jastan 14 jasqa shekem abroylı feodal hayallar tárbiyasın alǵan. Balalar arasınan tańlap alınǵan 14 jasqa tolǵanlar qurallardı isletiw boyınsha tayarlangan. 21 jasta bolsa olar tikkeley ritsarlıqqa tartılǵan. Olar hár qanday xızmetti orınlawǵa tayar bolıwı ushın kúsh hám shıdamlılıqqa erisiw jolında dene shınıǵıwlar menen shug'illang'an. Bunda oynılar hám sport zárurli orın tutqan. Oynılar, háreketler áskeriy ayrıqshalıqqa iye bolǵan sport oynıları ishinde fransuzcha «**je de pom**», **inglizcha «sub**», **gollandcha «golf»** oynıları kóbirek qollanılǵan.

Áskeriy tayarlıq shınıǵıwlarında qala diywallarına hújim, saray hám qorg'anlardı qorshap alıp, qamal etiw ádetke kirgen. Onıń ushın jasalma jaylar tayarlangan. Sport túrleri arasında qilishpazlık, at júriw, gúres, nayza ılaqtırıw, balǵa ırg'itiw, uzınlıqqa sekiriw, oq jaydan oq atıw, júziw sıyaqlı shınıǵıwlarǵa keń orın berilgen. Qilishpazlıqtı úyretiwde sol tarawdaǵı qánige oqıtıwshılar - **feyxmestrlr** usınıs etilgen. Ritsarlardıń kewil kóteri w shınıǵıwları tiykarınan ań etiw, yaǵnıy qara qus búrkit, suńqar yamasa iyt penen oljanı tutıw, at hám piyada ju'rip ań etiwden ibarat edi.

Ritsarlardıń áskeriy-dene tayarlıǵın sınay ótkeriw ushın ritsarlar turnirin ótkergen. Turnirlr galabalıq túrde hám jekpe-jek bellesi wler kórinisinde ótkerilgen. Turnirlr shólkemlestiriw, tiykarınan, uristag'i jeńis, ritsardıń úyleniwi, shańaraq ul tuwılıwı, iri feodaldıń tuwılǵan kúni hám basqa sebepler menen baylanıslı bolǵan. Jeke bellesi wde ritsarlar «**patshag'a ómir, hayalg'a kewil inam etiw hám ózine dańq hám húrmet keltiriw**» ushın ant etken.

Turnirlardıń ótkeriliwi kóbirek XIII ásirge tuwrı keledi hám bunday turnirlar Germaniya, Angliya, Fransiya, Ispaniyada kóbirek islengen. Sońǵı turnirlar XV ásir aqırlarında Germaniyada, XVI ásir baslarında Fransiya ótkerilgen. Bul dáwirde feodal munasábetler keskin ózgerip, ritsarlik sisteması tómennep bargan. Ritsarlik sisteması toqtaw sebeplerinen biri porox hám oq atar qurallardıń jańalıq ashılıwı sebepli dene tárbiyasına mútajlık azayıwında bolǵan.

Feodallardı áskeriy-dene tárbiyası qara basınıń ġamın oylaw maqseti - sırtqı qaraqshılıq urısları ushın, mámleket ishindegi dıyxanlar hám ónermentlerdiń azatlıq háreketlerin bastırıw ushın fizikalıq tárepten kúshli áskeriy ritsarlardı tayarlawdan ibarat bolǵan. Bolajaq ritsarlardı áskeriy-dene tárbiyası olardıń júdá jaslayınan, ádetde, iri feodallardıń saraylarında baslanar edi. Syuzerenlar qorǵanları jas ritsarlardıń mektep edi. Bul mektep tárbiyası, eger belgili dárejede tártip hám qaǵıydalarǵa salınǵan bolsada, jeke shańaraqqa tiyisli xarakterde edi. Feodallar ritsarlıqqa arnalǵan tárbiyanıń eki májburiy basqışın hám bir qálegen basqışın - joqarı basqışın óteytug'in edi (5-súwret).

Ritsarlar tayarlaw sistemasınıń dáslepki basqışında ápiwayı feodalar ózleriniń 7 jaslıq ılların **senyor** (bay feodal) qorǵanına jibergen. Qorǵanda bul balalar paj xızmetin ótegen hám

bunda aqsu'yek hayallardıń tárbyasında bolǵan. Bul dáwirde olar kúshli hám epshil bolıw ushın arnawlı oqıtıwshılar járdeminde oq jay atıw, tas hám nayza ılaqtırw, sekiriw, juwırıw, júziw hám atta júriw sıyaqlı shınıǵıwlar u'yretilgen. Olarǵa an etiw, áskeriy-dene shınıǵıwları orınlaw hám ritsarlik ádep qaǵıydaları u'yretilgen.

Pajlik jasında ilimiy tájriybe hám kónlikpeler nábettegi basqishta, **14** jasqa jetken pajlar quralbardarlıqqa ótkerilgen. Ritsarlar tayarlaw sistemasınıń ekinshi basqışında quralbardarlar arnawlı oqıtıwshılar bassılıǵında atlardı miniw, salmaqlı temir qalqanlar kiygen halda hám olarsız uzaq aralıqlarǵa juwırıw, qándeclerden hám diywallardan sekirep ótiw, qorǵan diywallarına zánǵi menen hám zánǵısız shıǵıw, qural menen hám quralsız suwda júziw, an etiw, shaxmat oynaw u'yretilgen. Quralbardarlıqtıń soǵı jıllarında jaslar qılshpazlik, nayza ılaqtırw hámde tolıq ásbap -saymanları menen at júriwdi shınıǵıw etken. Quralbardarlardıń ulıwma dene hám áskeriy tayarlıǵı jetiliskeń dárejege jetkennen keyin, olarǵa 21 jasqa kirgenlerinde ritsarlik ataǵı berilgen.

Ritsarlik tayarlıǵı - fizikalıq kámalǵa jetkennenıń úshinshi basqış - tek iri senyorlar ushın mósherlengen edi. Bul basqishta gruppá tálimi emes, bálki individual tálim ústin turar edi. Qorǵanlarǵa professional oqıtıwshılar, qılshpazlik ustaları, en belgili gúresshiler hám qánigeler usınıs etilgen. Bunday tárbiya sisteması nátiyjesinde ritsarlar fizikalıq tárepten kúshli, epshil hám shıdamlı kisiler bolıp, olar áskeriy háreketlerdiń tiykarǵı usıllarınan xabardar bolǵan. Turpayı fizikalıq kúsh olardıń maqtanıshı esaplanǵan. Olar óz sheńberinde ritsarlik ádep-qaǵıydaları degen etikaqa ámel etken. Ritsarlardıń kóbisi ushın dene shınıǵıwları kewil ashıw quralına aynalǵan yamasa turnirda qatnasıw quralı retinde xızmet etken.

Ritsarlardıń turnirlari ritsarlar áskeriy sport jarıslarınıń ayırıqsha formasınan ibarat edi. Olarda feodal aqsu'yekler áskeriy-dene tayarlıǵınıń juwmaqlawshı nátiyjeleri kórsetilgen. Turnirlar dáslep orta ásir dáwirinde payda bolǵan. Olar Fransiya, Germaniya, Angliya, Chexiya, Polsha hám Ispaniyada salib júriwleri dáwirinde ásirese gúllengen. Turnirlar óz rawajlanıwında eki basqıştı basıp ótken: birinshi basqış - áskeriy oyınlar bolıp, bunda turnirlar úlgili ǵalabalıq xarakterge iye bolǵan hám **“buxurdlar”** dep alǵan ; ekinshi basqış ritsarlardıń jalǵız bellesiwi bolıp, **“t'ost”** dep atalǵan.

Ǵalabalıq turnirlar “buxurdlar” keń úlken maydanlarda ótkerilgen hám qandayda bir áskeriy háreket kórinisin esletken. Keyinirek ǵalabalıq turnirlar sheklengen maydanda, belgili waqıt, qaǵıyda hám tártipke tiykarlanıp ótkerilgen. Keyin ǵalabalıq turnirlar ken' esaplanadı yamasa t'ost turnirlari formasını alǵan.

T'ost turnirlari **XI** a'sirde jekpe-jek alısidiń anıq forması retinde payda bolǵan. **XIII** a'sirde olar turnirdıń tiykarǵı bólegine kiritilgen hám ritsarlar sheńberinde júdá keń tarqalǵan. Báygi hám nayza menen háreket etiw ken' esaplanadı yamasa t'ostda - salmaqlı qural menen qurallanǵan ritsarlardıń jekpe-jek bellesiwinde tiykarǵı shınıǵıwlardan edi. Belgilengen qaǵıydaǵa muwapıq, shawıp kiyatırǵan attıń ústinde turıp, nayza ku'shi menen qarsilasın er ústinen ushirip jiberiw kerek edi. Turnirlar arnawlı maydanlarda - báygi hám basqa jarıslar maydanlarında ótkerilgen. Dáslepki turnirlar waqtında qorǵan hám qalalar qasındag'ı átirapı qorshalınbag'an jaylar áne sonday maydanlar wazıypasın ótegen. **XI** ásirde baslap arnawlı maydanlardıń kólemi belgili bir tártipke salınǵan. **XIV** a'sirde turnir qatnasıwshılarınıń qawipsizligin támiyinlew maqsetinde maydanlar tosıqlar menen tosıp qoyılatuǵın ; qarsilaslar áne sol tosıqlar boylap bir-birlerine qarsı háreket etken. Sonday jekpe-jek bellesiwlerdegi sawash ushi topır nayza menen kúshli hám anıq soqı beriwden ibarat bolǵan.

Qurallanǵan eki gruppanıń bellesiwinen ibarat bolǵan ǵalabalıq turnirlar zárúr áhmiyetke iye edi. Otryadlar maydan shetindegi jıp menen tosıp qoyılǵan orında sap tartıp diziletug'in edi. Signalǵa muwapıq, jıp úzip tashlanıp hám gruppalar bir-birine qarsı hújimge qılar edi. Óz shlemin joǵatılqan hám atınan urib túsirilgen ritsarlar qurdan shıǵarılǵan. En kem zálel kórgen gruppá turnirda jeńimpaz shıqqan. Turnirda ayırıqsha qatnasıwshılar xanımlar qolidan qımbat bahalı sıylıq hám sıylıq alǵanlar.

XIV ásirde baslap oq atatug'in qural payda bolıwı menen atlı ritsarlar hám ritsarlıq turnirlari kriziske dus kelgen. Turnirlar feodal aqsu'yekler ushın tamashalarǵa aylanıp, jarlı adam

ritsarlar turnirlarınan bayıw hám pul tabıw deregi retinde paydalang'an. Oyin hám tamashalar feodallardıń, á sirese, olardıń balalarınıń áskeriy-dene tárbiyasıda úlken orın tutqan. Ul balalar hám jigitler iqtıyarında atlar, oq jay, maydalangan taslar bolǵan. Balalar hám jigitler ushın oyınshıq qorǵanlar qurılǵan hám olarǵa hújim etip, basıp alıwdı shınıǵıw etkenl. Jaris oyınları feodallardıń tárbiyasıda úlken áhmiyetke iye edi. Jaris oyınların eki gruppaga : áskeriy hám sport gruppalarına ajıratıw múmkin.

Feodallardıń eń ardaqlı sport oyını kishi top - házirgi tennis tobına uqsas top oyını edi. Fransiya da bul oyın «je de pom» dep atalǵan. Bul oyın ushın arnawlı tor, baqanlar, raketkalar tayarlanıp, arnawlı orın «oyın uyi» qurılǵan. Úlken top «sul» oyını - futbol oyının esletiwshi oyın edi. Bul oyın tiykarınan xalıq oyını edi. Lekin patsha hám onıń átirapındaǵı aqsu'yekler odan jiyirkenbeytug'in edi.

Ritsarlıq tárbiya sistemasınıń toqtawı. Porox hám oq atatug'in quraldıń payda bolıwı qurallı kúshler quramınıń tu'pten ózgeriwine alıp kelgen. Piyada áskerler hám artilleriya awır qurallar menen qurallangan atlı áskerlerdi siqib shıǵardı hám ritsarlardıń áskeriy dene tayarlıq sistemasınıń hámмесin paydasız etip qoyǵan edi.

Lekin ritsarlar ózlerin erkin esaplaǵan, olardıń abırayın saqlap turǵan hám basqa klaslardan ajıratıp turǵan zatlardan tezlik penen bas keshpegen. Pútkil **XV** ásir dawamında ele turnirlar ótkerip turıldı, lekin endi adamlardıń itibarı turnir qatnasıwshılarınıń uqıbı hám áskeriy tálimine emes, bálki kiyimleriniń jaltırawına hámde qurallarınıń shıraylıǵına qaratılǵan edi. **1487** jıl da sońǵı ulıwmagerman turniri, **1512** jılı bolsa sońǵı jergilikli turnirlar bolıp ótken. Jawınger ritsardi tárbiyalawdıń qatan' sisteması az-azdan umitilip barıldı. Ritsarlıq tárbiya sisteması ornında jentlmenler tayarlaw sisteması payda bolǵan.

Ritsarlıq qorǵanlarınan qalalardıń ekonomikalıq tárepten ústınlıǵı qolında qımbat bahalı oq atıwshi qurallar aqsu'yeklerdiń hám oǵan tayanatug'in patsha hákimiyattiń mülki bolıp qaldı. Aqsu'yekler baylıǵınıń ósip barıwı olarǵa jallanba áskerler - landsknextlar saqlawǵa múmkinshilik berdi. Bular nayza, qılısh hám oq atıwshi miltiq menen qurallangan professional jawıngerlerdiń gruppaları edi. Landsknextlar oq atatug'in quraldı isletiw usılların iyelew menen bir qatarda basqa quraldı isletiw usılın da úyrengen. Olar quralsız gúresiw, suwda júziwdi úyrenip, ózlerinde shıdamlılıq qásiyetlerin tárbiyalag'an.

Landsknextlar qımbatqa tu'etug'in edi, olar intizamsız, urista onsha isenimli emes, tınıshlıq dáwirlerinde bolsa mámleket ushın qáwıpli adamlar edi. Bul hal az-azdan mudamı armiyaǵa ótiwge sebep boldı : bul armıyanıń ápiwayı kópshiligi qala jarlıları hám jersiz dıyxanlardan quram tapqan.

Armıyaǵa alınǵanlardıń barlıǵına tálim beriw isine qattıqolliq mu'násibetinde bolınar edi. Qatarda júriw tayarlıǵı hám birdey standart háreket hám usıllardı dıqqat penen úyrenip barıw jawıngerlerdiń individual qásiyetlerin joq eter edi. Komandirlar quramı arnawlı islengen áskeriy mekteplerde tálim alar edi. Bul mekteplerde atta júriw, qılıshpazlık, pistoletten oq atıw, júziw, ań etiw, oyın túsiw, soldatlardı qatan' shınıǵıw menen shuǵıllanatug'in edi.

Dıyxanlardıń dene tárbiyası. Batis Evropa mámleketlerinde azat dıyxanlardıń qullıqqa salınıwı, olardı ekspluaciya etiwdiń ku'sheyiwi hám olardı áskeriy iste qatnasıwdan shetlestiriliwi xalıqtın' kópshiligi dene tárbiyasına oǵada dárejede unamsız tásir kórsetken. Dıyxanlarda isten bos waqıt qısqarıp, dene shınıǵıwlar menen shuǵıllanıw ushın zárúr bolǵan materiallıq múmkinshilikler azayıp ketken. Bunıń nátiyjesinde oyınlar hám hár qıylı shınıǵıwlardı óz ishine alǵan jaris túrleri menen nıshanlanatug'in kóplegen eski xalıq bayramları umitildi. Biraq dıyxanlar ózleriniń awır hám huqıqsız jaǵdaylarına qaramasn, óz ortalıǵında ilgeri dáwirlerdegi dástúriy dene shınıǵıwlardı saqlap qalıwǵa háreket etken.

XIV-XV ásirlerdegi súwretlerde dıyxanlardıń atta ju'riwi, oyınları, olardıń juwırıwǵa, gúreske hám láńger shópke tırmasıp shıǵıwǵa tiyisli jarısları sáwlelendirilgen. Germaniyada jerge qadap qoyılǵan qılısh átirapında tancag'a túsiw júdá keń tarqalǵan edi. Evropanıń arqa aymaqlarında, atap aytqanda, Skandinaviya da shańǵıda júriw hám konki ushıw keń qollanǵan. Fransiya da top penen oynalatug'in oyınlar belgili edi. «**Sul**» oyınında kóbinese kópshilik awıllardıń xalqı qatnasqan.

Xalıq turmısında saqlanıp qalğan oyın hám shınıǵıwlar dıyxanlarda miynet etiw hám feodallargá qarsı gúresiw ushın zárúr bolğan ruwxıy hám dene pazıyletlerdiń tárbıyalanıwına múmkinshilik bergen.

Feodallargá qarsı shıǵıs xalıq láshkerin tayarlawda dene shınıǵıwlar úlken orın iyelegen. Jaman qurallanğan piyada dıyxanlar sawashta óralib alğan atlı ritsarlarga qarsı sawash etiwge májbúr bolg'an. Qozǵalańshılar, birinshi náwbette ritsarlarnı attan urıp túsirer edi. Onıń ushın bolsa olar atlılerdi jıp menen orar yamasa atlardıń ayag'ın jaralaytug'ın edi. Piyada ritsarlar qopál bolıp, kóterilisshiler olardı ag'ash, toqpaq hám taslar menen urar edi. Bul usıllar olargá ózleriniń dushpanına awır jaraqat zıyan jetkiziw imkanıyatın bergen. Feodallar hám dinge sıyıwshıları dene shınıǵıwlar hám xalıq oyınlarına qarsı edi. Soǵan qaramastan, xalıq áyyemgi oyınlar hám dene shınıǵıwlar menen shuǵıllanıwdı, dástúriy bayram hám dástúrlerde olardı qollawdı dawam etken.

XIV asirde Shvetsariyada 16 -18 jastag'ı óspirimler ortasında juwırıw, sekiriw, gúres, nayza ılaqtırıw, tayaqlarda qılshpazlık sıyaqlı shınıǵıw túrleri boyınsha jarıslar ótkerilgen. Dıyxanlar arasında gúres, tas ılaqtırıw, juwırıw, tayaqlar menen qılshpazlık, konkida ushıw, atta báygi, top penen oyın, ajırıq ústinde xokkey, shańǵıda júriw sıyaqlı túrler keń tarqalğan.

XV asirde Evropa mámleketlerinde dıyxan hám ónermentler katolik dini hám feodallargá qarsı qozǵalań hám qozg'alanlarında dene shınıǵıwlardan áskeriy maqsette nátiyjeli paydalang'an. Dıyxanlardıń miyneti feodal mádeniyatınıń materiallıq tiykari edi. Feodallar, qul iyelewshilerden ayırıqsha túrde dıyxanlardıń dene shınıǵıwlar menen shuǵıllanıwın rásmiy qadag'alamag'an. Biraq dińkeni quritiwshi kúndelik miynet dıyxanlardıń pútkil kúshin alar edi. Olardıń tamashalar, dene shınıǵıwlar ushın waqıtı da, kúshi da jetpeytug'ın edi. Shirkew xalqınıń dene shınıǵıwlarına qarsı shıqtı. Shirkew xalıq arasında dene haqqında qayırqomlıq etiwdiń gúná ekenligi haqqındaǵı ideyanı tarqatıp, ózin tiyiwdi hám tarki dúnya etip turmıs keshiriwdi u'git etken. Biraq dıyxanlar ózleriniń ortalıqlarında áyyemnen rawajlanıp kiyatırğan dene shınıǵıw hám oyınlardı miynet iskerligine, feodallargá qarsı gúreske tayarlaw, óz awılların qorgaw qurallarınan biri retinde saqlap qalğanlar.

Qalalılardıń dene tárbıyası. Orta asirde qalalardıń kóbeyiwi (IX-XIV) xalıq dene mádeniyatı jańa formalarınıń rawajlanıwına alıp kelgen. Qala ónermentleri, miynetkeshleri qalanı qorgaw maqsetinde qılshpazlık hám oq atiw boyınsha «biradarlıq» jámiyetin dúzgen. Bunday xızmetler Fransiya, Italiya, Germaniya, Belgiya, Shvetsariya sıyaqlı mámleketlerde úlgili bolğan. Sol tiykarda hár qıylı oyınlar hám kewilashar ilajlar da shólkemlestirilgen. Angliyanıń maydanları hám keń kóshelerinde sul oyını ǵalabalıq túrde ótkerilip, tamashagóylerdi tartqan. Qaladaǵı ǵalabalıq seylerde akrobatika, gúres, mushtlasıw sıyaqlı oyın-shınıǵıwlar kórsetilgen.

XV-XVI ásirlerde qala aqsu'yekleri kishi kólemde oq atiw hám qılshpazlıq boyınsha dúzgen «biradarlıq» jámiyetleri bekkemlenip bargan. Qaladaǵı baylar dene shınıǵıwlar hám oyınlar ótkeriw ushın arnawlı orınlar, úskeneler qurılğan. Bunda tiykarınan tennis, golf, kriketke úlken itibar berilgen. Qalalılar qalalardı talap kelgen hám olardıń sawdadasına tosıq bolğan feodallargá qarsı gúreste ózleriniń qolında bolğan barlıq qurallardan, atap aytqanda dene tárbıyasıdan da paydalang'an. Dene tárbıyasınıń tiykarın xalıq dene shınıǵıwları hám oyınlarınan shólkemlesken edi. Óndiris awqamları ritsarlardıń hújimi waqtında piyada áskerler toparına aylanıp, qala láshkerlerin shólkemlestirgen hám feodal atlı áskerlerine qarsı gúres alıp bargan. Keyin qalalarda arnawlı oq jaydan atiwshılar hámde qılshpazlar hám nayzabazlardıń awqamları payda bolıp, olar aǵalıq awqamleri dep alğan. Qılshpazlar aǵalıqlarına nayzabazlıq, qılshpazlık hám aybalta ılaqtiriwg'a u'yretilgen hám shınıqqan edi. Bul jerde qural menen soqi beriw hám soqını qaytarıw usılları, quralsız atlı áskerdiń qurallı atlı áskerga qarsı gúres usılları u'yretilgen. Qılshpazlar aǵalıqları qatnasıwdı qálegen barlıq qalalılar ortasında ashıq jarıslar ótkerilgen edi.

Oq jay atiwshılardıń aǵalıq awqamlarında qalalılargá oq jay, keyinirek bolsa, XIV-XV ásirlerden baslap oq atatug'ın quraldan atıwǵa u'yretilgen edi. Lánger aǵash ushına baylanısқан qus kóbinese nıshan wazıypasın atqarǵan. Ayqulaq yamasa oq jay atıw waqtında aralıq 125-150 qádemdi qurag'an. Oq atatug'ın qural payda bolğan waqıt atıw aralıǵı kem-kemnen ózgerdi,

sebebi dáslepki mltıqlar ele rawajlanıwbag'an edi. Xalıq bayramları baǵdarlamsına qılıshpazlık hám oq atıw jarıslarınan tısqarı, ádetde, juwırıw, sekiriw, gúres, báygi hám eskek esiw boyınsha báygi etiwge tiyisli jarıslar da kiritilgen edi.

Patshalar ózbasımsha jergilikli feodal ritsarlarga qarsı gúreste qala láshkeriniń áskeriy qu'diretine tayanǵan hám sol sebepli qalalılardıń áskeriy-dene tayarlıǵ'ın jetilistiriwde qalalardı qollap-quwatlar edi. Qalalarda oq jay atıw ádetin xoshametlew maydanınan patshalardıń kóp sanlı buyırıqları shıǵarılǵan edi. Patshalar qalalılardı tikkeley áskeriy tayarlıqtan shalǵıg'an oýınlardı g'ana qadag'an etken. Qalalılar turmısında top penen oýnatug'ın hár qıylı xalıq oýınları keń tarqalǵan edi. Ingliz qalaları kóshelerinde futbol oynaytug'ın edi. Fransiyaда «kross» hám «jo de pom» sıyaqlı oýınlar júdá keń tarqalǵan edi. Qalalar úlken bolmag'ansha, barlıq oýınlar hám jarıslar qaladan sırttaǵı atız hám jaylawlarda ótkerilgen edi.

Biraq keyinirek qalalar ósip, oýınlar qala kóshelerinde ótkerile baslandı. Qala aqsu'yekleri bul oýınlardı qadag'an etiw ushın háreket etken. Mısalı, 1314 jıl London sawdagerleri soranıwı menen ingliz patshası Eduard II qala ishinde úlken top penen oýnatug'ın oýınlardı tamashagóyler, jolawshılar hám hátte jaylar ushın qáwipli, dep qadag'an etken. «Jo de pom» oýınındaǵı ózgerisler qala sharayatlarınıń oýınlar rawajlanıwına bolǵan tásin ayqın kórsetedi. XIV ásirge shekem «jo de pom» oýını balshıq jerde: dalada, ritsarlik qorǵanlarında, qala qorǵanları qasında, shirkew maydanlarında hám basqa jerlerde oýnalg'an edi. Keyin bolsa bul oýın ushın átirapı jabılǵan arnawlı maydanlar qurılǵan. Bul maydanlar ústine tor ornatılıp, bul tor ústinen toptı ilgeri sıyaqlı qol menen emes, bálki raketka járdeminde qaytarib atıw kerek edi. XIV ásir aqırında Fransiyaда bul oýın ushın hátte arnawlı jaylar da qurılǵan.

Angliyada futbol oýını da shama menen tap sonday rawajlang'an edi. Ilgeri waqıtlarda bul oýın dıxanlar oýını edi. Ónim jınap alıǵannan keyin qońsıl asıl dıxanları ónimi orıp alıǵan atızlarda top penen oynaytug'ın edi. Qalalılar oraylıq bazar maydanında yamasa kóshelerde futbol oynaytug'ın edi. Bul bolsa kóbinese tártipsizlikke, qaladaǵı háreketiń buzılıwına alıp kelgen edi. Sol sebepli oýnatug'ın jay hám oýınshılar sanın sheklewshi qaǵıydalar jaratılǵan.

Orta ásir qalalarında akrobatlar hám ásirese darwazshılardıń shıǵıwları oǵırı keń tarqalǵan edi. Olardıń kóplegen shınıǵıwları, mısalı, asılǵ'an jaǵdaydan tirelip gewdeni kóteri w hám hár qıylı aylanba háreketler, keyinirek lánger ag'ashqa - turniktiń tımsalına ótkerilgen. Akrobatika shınıǵıwlarınan qalalılar ishinde eń keń tarqalǵan túri piramida dúziw edi. Akrobatlar hár qıylı quramalı sekiriwlerdi da atqarg'an.

Orta ásir universitetleriniń oqıw programmalarında dene tárbiyasınıń joq ekenligi studentler arasında dene shınıǵıwlarıń tarqalıwına irkinish bermedi. Kóplegen studentler oqjaydan atıw hám qılıshpazlıq awqamlarına kirgen. Studentler ortasında kóbinese gúres hám mushtlasıw jarısları ótkerilgen. Studentlerdiń klublarında qılıshpazlık, atta shabandozlıq etiw hám akrobatika etiw shınıǵıwları da ótkerilgen edi.

Qala aqsu'yekleriniń dene tárbiyası. Sońǵı orta ásir dáwirinde qalalılar kópshiligi bir-birinen keskin parq etiwshi úsh gruppadan : **patritsiylar, byurgerlar hám plebeylar** qatlamınan ibarat edi. Patritsiylar hám byurgerlar qalalardıń xojayınları bolǵan. Qalalarda aqsu'yekler dene mádeniyatınıń gúlleniw procesi hám xalıq kópshiligi dene tárbiyasınıń salıstırmalı tu'skinligi júz berip atır edi.

XV asirde oqshi awqamlar qala patritsiylarınıń áskeriy, sport hám politsiya xızmetiniń orayına aynalǵan edi. Patritsiylar oq jaydan hám pistoletten oq atıw ushın arnawlı úyler qurib, qala hám qalalar aralıq atıw jarısları ótkergen. Qılıshpazlar biradarlıqları da aqsu'yeklerdiń shólkemine aylanıp qaldı. Bul shólkemlerge kiriw ushın tekǵana qılıshpazlık kórkem ónerinen sınaqtan ótiw, bálki soǵan muwapıq mu'lkte ıyelewı kerek edi.

XV ásirdiń aqırlarına kelip atıw hám qılıshpazlık shınıǵıwları qala aqsu'yekleriniń paydalı hám kewilli tamashalarınan birine aynalǵan.

Qala bayramları professional darwazlar, pantomimalar, háreketli oýınlar, oýınlar menen toltırıp barılǵan. Patritsiyan jasları oýınlarǵa túsiw, top oynaw, atta júriw, ań etiw hám ústi jabıq suw saqlaǵıshlarda shomiliwg'a qızıǵ'atug'ın edi. Byurgerlar óz jeńilliklerin qorǵap,

miynetkeshlerdiń qilishpazlik awqamları, qilishpazlar birardarlıqlarında qatnasıwlarına jol qoymas edi.

Orta ásirlerde oq atıw qurallarınıń jańalıq ashılıwı ritsarlik tárbiya sisteması toqtatılıwınıń zárurlı sebeplerinen biri bolıp tabıladı. Keleside qala hám awıl xalqı ortasında dene shınıǵıwlar hár qıylı oyunlar menen ǵalabalıq shuǵıllanıw jaǵdayı júzege kelgen edi. Qala hám awıllarda ayırıqsha bolǵan dástúrler, bayramlar, úlken ziyapatlarda gúres, mushtlasıw hám basqa shınıǵıw hám oýınlardı shólkemlestiriw keń rawajlangan.

Aziya, Afrika hám Amerika kontinentlerinde dene tárbiya. Aziya, Amerika hám Arqa Afrika ma'mleketlerinde áyyemgi dástúrlerdiń uzaq saqlanıwı bul aymaqlarda feodal basqarıw du'zimi hám dene mádeniyati áste rawajlanıwına sebep bolǵan.

Aziya mámleketleri. Hindstan. Orta ásirlerde áyyemgi dene mádeniyat tájiriybeleri Hindstanda keń tarqalǵan. Bunda gúres, oq jaydan oq atıw, juwırıw, at oýınlarınan paydalanildi. Milliy oýınlar menen birge **xatxa-yoga**, dástúr oýınları hám basqa shınıǵıwlar keń tarqalǵan.

Dıyxanlardıń «sari oramallılar» dep alǵan kóterilisleri III-V ásirlerde dawam etip kelgen. Hu'kimdarlar xalıqtan qurallardı tartıp alǵan hám olardı isletiwdi qadag'an etken. Usınıń sebebinen xalıq arasında quralsız sawash usılları u'ripke shıqqan. VI a'sirde Qıtay ushu gimnastikası tez rawaj taptı. Bunda qol hám ayaqlardı isletip sawash etiw, alaqaq hám onıń qırları menen urıw ámelge asırılǵan. Min dinastiyası húkimranlıǵı dáwirinde ushu keń rawajlangan edi. Ol jaǵdayda 20 dan artıq qurallar hám tayaqlar qollanılǵan. Lekin oq atıw qurallarınıń payda bolıwı bul túrler rawajlanıwın pa'seytirgen edi. Soǵan qaramastan, ushu shınıǵıwlarınan emlew maqsetinde paydalanıw dawam etken. Qıtayda, sonıń menen birge, at ústinde shawgan(at ústinde oynaytuǵın top oýını) juwırıw hám hindlerge tán xatxa-yoga boyınsha jarıslar ótkerilip turılǵan.

Yaponiya. Orta ásirlerde Yaponiyada dene mádeniyati rawajlanıwı samuraylar institutınıń dúziliwi menen tikkeley baylanıslı bolǵan. Samuraylar kishi jer iyeleriniń áskeriy-feodal siyasiy gruppası bolıp, olardıń dene tárbiyası sisteması ha'r-túrli gúres túrleri: sumo, jiu-jitsu hám karate, kendo - bir yamasa eki qilish menen sawash etiw kórkem óneri, nogina - nayza menen gúresiw, piyada hám atta juwırıwda oq jaydan oq atıw, dástúrli bellesiwler, hár qıylı top oýınları sıyaqlı shınıǵıwlardan ibarat bolǵan.

Oraylıq Amerika xalıqlarınıń dene tárbiyası. Evropanılar koloniya etip alǵan dáwirlerge shekem bul regionda inklar, mayya hám atsteklar mámleketleri bar bolǵan. XII ásirlerde bul mámleketlerde belgili dárejede dene tárbiyası sisteması ámelde bolǵan. Bunda mámleket kóleminde hám shańaraq sharayatında tárbiya beriw ámelge asırılǵan. Shólkemlestirilgen mekteplerde oýınlar hám basqa dene shınıǵıwlar menen shuǵıllangan. Oq jaydan oq atıw, tayaqlardı ılaqtırıw, qilish hám qalqan menen gúres sıyaqlı áskeriy-dene tayarlıq ámelge asırılǵan. Inklar hám atsteklarda uzaq aralıqlarǵa juwırıw turmıslıq mıtajlik bolıp esaplangan.

Kópshilik oýınlar hám shınıǵıwlar bul xalıqlardıń diniy dástúrleri, úrp-ádetleri menen baylanıslı bolǵan. Sonıń menen birge, qáwimler ara oýınlar, diniy bayramlar, bayramlar, atletik jarıslar islengen. Pútkil dene tárbiyası sisteması aborigen xalıqlardıń miynet, áskeriy hám turmıslıq ómirinde úlken orın tutqan. Evropanılardıń qaraqshılıq, talan-taraj etiw, óltiriw, májbúrlaw sıyaqlı háreketleri Amerika xalıqlarınıń dene mádeniyati sisteması rawajlanıwına unamsız tásir etken.

Afrika regionındag'i xalıqlar. Orta ásirlerde Afrika xalıqları arasında miynet, áskeriy jumıslar hám social turmis arqalı dene mádeniyati formaları belgilengen. Dene tárbiyası shańaraq, ańshılar tárepinen qáwimde hám «quday»lar u'yinde berilgen. Kóbinese jarısıw formasında ámelge asırılǵan.

Bunda oq jaydan oq atıw hám tayaqlardı móljelge tiygiziw, ústinge kim ozarg'a órmelep shıǵıw sıyaqlılar qollanılǵan. Oýınlar menen birge áskeriy shınıǵıwlar qosıp u'yretilgen. Jaslardı áskeriy tárepten tayarlaw maqsetinde shańaraq yamasa «quday»lardıń úylerinde qáwim, uriw' basshıları basshılıǵında hár qıylı dástúriy dástúrler islengen. Bunda gúres, nayza hám disk ılaqtırıwdan keń paydalanılǵan. Ul hám qızlardı tárbiyalaw sistemasında sesler astındaǵı dástúriy

oyınlar, hár qıylı háreketli oyınlar, akrobatik shınıǵıwlar tiykarǵı qural retinde xızmet etken. Dástúriy dástúrlerde gúres, shıdamlılıq, epshillik, batırılıqtı tárbıyalaytuǵın shınıǵıw túrlerinen ibarat jarıslar islengen. Bul, óz gezeginde, xalıqlardıń birligi, tinish-tatiwlig'in támiyinlewge xızmet etken. Qaraqshılıq hám kolonizatorlik Afrikada milliy dene mádeniyatınıń to'menlewine sebep bolǵan.

Gumanistlardıń dene tárbıyası haqqında táliymati. XVI hám XVII ásirlerde Batıs Evropa feodal óndiris usılı ele húkimran edi. Bul dáwirde rawaj etiwdi baslaǵan pán hám texnika óndiristi keńeytiwge járdem berdi, texnika bolsa ilimpazlar qolına júdá kóp sanlı jańa faktlardı berip, bul faktlar pándi bayıttı hám onı ilgeri su'rıdı. Orta ásirlerde teńizde júziw mútajlıǵı nátiyjesinde kemesazlıq rawajlandı, ispanlar, gollandiyalıqlar, inglizler Arqa hám Qubla Amerikada kóplegen geografiyalıq ashılıwlar etti. Poroxtıń oylap tabiliwi oq atatug'in quraldıń payda bolıwına sebep boldı. Medicina da jedel pát menen rawajlanıp bardı. Tábiyatınıw salasında insan iskerligin u'yreniwge tiyisli jańa ashılıwlar islendi. Leonardo da Vinchi (1452-1519) qustıń ushıwın gúzetip barıp, ushıw apparattı dúzilisi haqqında óz oy-pikirlin aytqan. Leonardo da Vinchi adam gewdesiniń proporcıonallıǵı hám onıń háreketi mexanikasin úyrengen.

Gumanistlar orta ásir ilahiy ko'z-qaraslarına kerı bolıp esaplap, insan shaxsın ullıladı, insanǵa, onıń kúsh hám qábiletine isenim menen qaradı. Insanǵa bolǵan ko'z-qaraslardıǵı bunday ózgeris ádetde «**gumanizm**» (adamgershilik) túsiniǵı menen an'latiladı. Sońǵı orta ásir dáwirideǵı gumanizm eki tiykarǵı derekten: áyyemgi xalıqlar mádeniyatı hám xalıq do'retpesinen paydalanǵan. Xalıq do'retpesinen kem paydalanılar edi, sol sebepli sońǵı orta ásir dáwiriniń gumanizmi tiykarınan áyyemgi dúnyada jaratılǵan qádiriyatlardı qayta tiklewden ibarat edi.

Gumanistlar orta ásirdeǵı pedagogikaǵa kerı bolıp esaplanıp, adamnıń tek aqlın g'ana emes, bálki denesin de tárbıyalawǵa qaratılǵan jańa pedagogikanı ilgeri súrgen. Olar óz húkimranlıǵın ornatiw, uzaq múddetli sayaxatlar etiw, jańa jerlerde jańalıq ashıw, bul jańa jerlerge kóship kelgen xalıqlardı talaw hám boysındırıwǵa ılayıq bolǵan uqıplı, fizikalıq tárepten jetik insanlardı tárbıyalawdı qálegenler. Feodalizm negizinde óndiris, sawdanıń ósiwi, qalalardıń keńeyiwi, kapılistik mu'nasábetlerdiń rawajlanıwına alıp keldi. Geografiyalıq tárepten keńeyiw nátiyjesinde oraylıq mámleketler payda bola basladı. Óndiristiń rawajlanıwı tábiy hám pedagogikalıq pánlerdiń rawajlanıwın támiyinledi.

Vittorino de Feltre (1378-1446) Italiyada pedagogika salasındaǵı dáslepki gumanistlardan biri bolǵan. Hu'kimdarlar hám saray balaların tárbıyalaw ushın mektep jaratqan. Vittorino de Feltre Mantue húkimdarı hám aqsu'yeklerniń balaların tárbıyalap, sarayda jańa túrdeǵı mektep jaratqan hám onıń basshısı bolǵan. Onıń mektepte oqıwshılardıń bilimge qızıǵıwshılıǵı, intellektual hám fizikalıq hár tárepleme xoshametlendirilgen edi. Bunda aqiliy hám dene tárbıyasına bólek itibar berilip, jalqawlardı ayawsız jazalag'an. Feltre balalardı taza hawada oynatiw, suwda júziw hám hár qıylı dene shınıǵıwları orınlawǵa ádetlentirgen. Oqıwshılardı erinshekligi, a'depsizligi hám menmenligi ushın jazalag'an edi. Tek yadlaw ornın kórgizbelik tálim usılları iyelegen.

Vittorino de Feltre oqıwshılardıń salamatlıǵı hám fizikalıq kámalatı haqqında ásirese kóp qayırqomlıq etken edi. Feltre oqıwshılardı taza hawada háreketli oyınlar oynawǵa, suwda júziwge hám dene shınıǵıwları orınlawǵa ádetlentirgen edi; bul bolsa oqıwshılardıń fizikalıq kúshin, epshilligin rawajlantırıwǵa hám shıraylı ádep-etikaların tárbıyalawǵa járdem bergen. Onıń mektep oqıw rejesinde oyınlar, qılışpazlıq, áskeriy shınıǵıwlar, atta júriw hám suwda júziw kózge kórinetuǵın orındı iyelegen edi.

Feltre oqıwshılardıń etikalıq sapaların tárbıyalaw haqqında da g'amxorlıq etip, olarda óz qadiriń biliw sezimin, gigienanıń elementar qaǵıydalarına ámel qılıw ádetin hám taǵı basqalardı payda etken edi. Vittorino de Feltre mektep aqsu'yek ata-analardıń balaların tárbıyalaw boyınsha ilgeri taslaǵan úlken qádem edi.

Fransua Rable (1483-1553) fransuz jazıwshısı, óz dóretpelerin latin tilinde emes, óz ana tili - fransuz tilinde jaratqan. Onıń «**Gargantıya hám Pangryuel**» romani xalıq arasında su'yip oqılǵan. Onda dúnyanı ilimiy tu'sinip jetiw ideyası alǵa su'rilgen. Fransua Rable óz ideyaların

áyyemgi jazıwshılardıń dóretpelerinen kóre, kóbirek xalıq do'retpeşinen alǵan edi. Óz dóretpelerinde Rable shirkew xızmetkerleri, aqsu'yek hu'kimdarlar kúndelik ómirin satirik tárizde su'wretlegen. Rim, Jeneva hám Sorbonna bir neshe márte onı náletlegen hám ha'r-túrli jollar menen quwdalag'an edi. Sol waqıtlarda Rableniń dóretpelerine bolǵan talap úlken edi.

Fransua Rableniń «Gargantuya hám Pangryuel» atlı romani eki ay ishinde sonshalı kóp nusqada tarqalǵan edi, hátte Tavrot on jıl ishinde sonshalı tarqalmaǵan edi. Bul roman barlıq tillerge awdarma etilgen bolıp, házirge shekem qayta-qayta baspa etilib kelip atır. Rable: «Ul balanıń óz tárbiyashıları bassılıǵında ilahiy kitaplardı úyreneninen kóre, uliwma oqımag'ani maqul, sebebi olardıń páni biymánilik, olardıń bilgirliǵı bolsa putkilley jaladır», - degen edi. Rable tárbiyada anıq tártip, yaǵnıy tazalıq, awqatlanıw rejimi hám dene shınıǵıwlar bolıwı shártligini aytıp ótken.

Rable oqıwshılardı erkin pikirlewge hám erkin háreket etiwge alıp keletuǵın tárbiyanı usınıs etken. Rable tárbiya arqalı insan shaxsınıń etikalıq, intellektual hám fizikalıq táreplerin struktura taptırıwdı qálegen.

Rable pútkil tárbiya hám tálimdi oqıwshılar ushın jaǵımlı tu'sindiriwdi usınıs etken. Tárbiyalanıwshılar ushın tártip zárúr ekenligin, olardıń xojalıq turmısı ushın gigiena zárúr ekenligin, dene shınıǵıwlarıń intellektual shınıǵıwlar hám awqatlanıw rejimi menen birge alıp barıw kerekligin talap etken. Ol deneni juwıp turıwdı, massaj etiwdi, terlegennen keyin kiyimdi almasırdı ; shınıǵıwları hám fizikalıq kúsh normasını az-azdan quramalılastırıp barıwdı usınıs qılǵ'an. Rable tek áyyemgi shınıǵıwları emes, bálki sol waqıtlarda qalalılar hám dıyxanlar ortasında ádet bolǵan dene shınıǵıwlarıdan paydalanıw boyınsha usınıslar bergen.

Tárbiyalanıwshılar juwırıw, sekiriw hám ilaqtiriw; oq jaydan, eski salmaqlı mıltıq hám zámberekten atıw ; ko'kirek penen, shalqansha, qaptal menen júziw hám suwga sóng'iw; nayza, qılışpazlıq, qılış, rapira, aybalta, qanjar menen shuǵıllanıw ; atta júriw, arqang'a, tereklerge hám jar taslarǵa o'rmelep shıǵıw menen shuǵıllanıw ; jelkenli hám eskekli qayıqtı basqarıw, ań etiw, gúres, shaxmat, gimnastika shınıǵıwların orınlaw, gantellar járdeminde shınıǵıw etiw; top oynaw hám oyın túsiwleri kerek edi.

Rableniń pikirshe, onıń iybeli menen jaratılǵan “Telem qorǵanı” tárbiya ornınıń úlgiş bolıp tabıladı. Shólkemniń qaǵıydası : “Neni qa'lesen”, sonı isle” degen principstan ibarat edi. Bul óndiris shólkemi emes, bálki baylar ushın mólsherlengen ayırıqsha oqıw -tárbiya shólkemi bolǵan. Ol jaǵdayda stadion, ippodrom, júziw ushın suw saqlaǵısh, úsh teksheli monshalar, teatr, seyil etiw baǵı, top oynaw ushın manejarlar, at qoralar, suńqar xızmeti hám itxana bar edi. Rable óz dáwiriniń aldınǵı ideyaları menen teppe-teń qádem taslap, gumanizm ideyalarınıń ornatılıwı ushın kóp xızmet etken.

Ieronim Merkurialis (1530 -1606) belgili italyan gumanisti gimnastikaǵa tiyisli altı kitap jazǵan. Dáslepki úsh kitabı dene shınıǵıwlar tariyxın jarıtwıǵ'a, qalǵan úsh kitabı bolsa dene shınıǵıwları medicinalıq tárepińen analiz etiwge arnalǵan. Merkurialis medicinanı emlew medicinası hám saqlawshı medicinası dep ekige ajratqan. Saqlawshı medicinanı buzıqshılıkka hám azıq-awqat hámde sharaptı artıqsha tutınıwǵ'a qarsı gúreske qarattı; bunday hallar aqsu'yeklerdiń wákillerine muwapıq edi. Gimnastika hám basqa dene shınıǵıwları emleytuǵın medicina quralları qatarına kirgizgen.

Ieronim Merkurialis barlıq shınıǵıwları **haqıyqıy (emlew), áskeriy (turmıslıq, zárúriy) hám jalǵan (atletik)** shınıǵıwlarǵa ajratqan edi. Merkurialis ayırım shınıǵıwlarıń áhmiyetin bahalab, kóbirek fizikalıq kúsh talap etetuǵın shınıǵıwları unamsız xarakteristikalaǵan. Ol salamatlandırıw -gigienalıq tárepten payda beriwı múmkin bolǵan shınıǵıwları orınlawdı usınıs etken. Merkurialis mushtlasıwdı biykar etpegen, lekin jekpe-jek mushtlasıwdı emes, bálki adamnıń sayası menen mushtlasıwdı usınıs etken, sebebi adamnıń sayası menen mushtlasıwı qattı kúsh isletiwdi talap etpeydi. Merkurialis suwda júziwdi emes, bálki shomiliwdi hám balıq an'ın usınıs etken. Ol dene tárbiyasınıń jaris usılın paydalı dep esaplamagan hám sporttı biykar etken. Onıń burınları úlken itibarǵa iye bolǵan gimnastika kórkem ónerin qayta tiklew ushın háreket etiwı haqıyqatǵa tuwrı kelmeydi. Merkurialistiń xızmeti sonnan ibarat, ol emlew-profilaktika shınıǵıwların tiklegen hám olardı medicinanıń zárúrli quralları retinde

qorǵawǵ'ag'an. Ol kóp kúsh sarıp etiw etiwshi shınıǵıwları tolıq biykar etken hám tiykarınan emleytuǵın dene shınıǵıwları qollap –quwatlagan. Ieronim Merkurialis shirkew ǵayratkerleriniń saray shıpakeri, imperator Maksimilian II nıń shıpakeri bolǵan. Ol feodal aqsu'yekleriniń basshılarına kórsetken xızmetleri ushın ritsarlik ataǵı menen táǵdirlengen edi.

Barlıq gumanistlardıń progressivligi sonǵı, olar orta ásirdeń tárbıyasına hám tarkidu'nyashılıq ideyalarına qarsı aktiv gúresti, insan shaxsınıń erkin jetilisiwin quwatladı hám dene tárbıyasın ulıwma tárbıya sistemasınıń ajıralmaytuǵın bir bólegi retinde alg'a su'rıdı. Lekin gumanistlardıń kópshiligi xalıq haqqında emes, bálki jámiyettiń bir topar basshıları haqqında, xalıqtan bóleklengen hám xalıqtı ekspluaciya etken kisiler haqqında qayırqomlıq etken. Bul gumanistlar ózleriniń barlıq ǵayratların shirkew abırayına qarsı gúreske qaratıp, jámiyettiń konservativ kúshine aynalǵan. Xalıqqa su'yengen hám xalıq baxıt hám ıǵbalı jolında miynet etken gumanistlardıń miyneti bolsa sońǵı orta ásir demokrat gumanistlarınıń do'retpeşi retinde biziń dáwirge shekem jetip keldi.

Ádebiyatlar

- ✓ Eshnazarov J. Dene madaniyat rixi va boshqarish. T.: 2008.
- ✓ Djalilova L.A. Dene tárbıya va sport tarixi. Óquv-uslubiy qóllanma. T:2013.
- ✓ Djalilova L.A. Dene tárbıya va olimpiya harakati tarixi. Darslik. T: 2017.

3- TEMA. JAÑA DÁWIRDE DENE TÁRBIYASI (XVIII - XIX ÁSIRLER)

Jaña dáwirde sırt el mámleketlerinde dene tárbıyası hám sport. Dene tárbıyası teoriyalıq tiykarlarınń rawalanıwı. Evropa mámleketlerinde gimnastika sistemalarınıń payda bolıwı. Angliya hám AQShda sport hám sport oýınlarınıń rawajlanıwı. Aziya, Amerikalıq hám Afrika mámleketlerinde dene tárbıyası.

XVI-XIX ásirlerde húkım súrgen feodal basqarıw du'zimi jemirilip, kapitalizm dáwiri baslanǵan. Bul dáwirde tábiyattanıwshılıqqa tiyisli júdá kóp ilimiy jaña ashılıwlar a'melge asırılǵ'an. Materiallıq dúnyanın turaqlılıǵın hám ta'biyattan tis kúshlerdiń joq ekenligi haqqındaǵı pikirlerge alıp kelgen. Jámiyet ushın uqıplı basqarıwshı, uqıplı, salamat jumısshılar zárúr bolǵan. Adamnıń aqılı, erki hám dene pazyiletleriniń kórinetuǵın bolıwıda tálim-tárbıya zárúrli orın iyelewı ayqın kóringen. Insannıń pedagogikaǵa bolǵan qızıǵıwshılıǵı artıp hám dene tárbıyasınıń teoriyalıq tiykarları ámelde atqarılıwına sebep bolǵan. **Jan Lokk (Angliya), Jan- Jak Russo (Fransiya), Iogann Pestalociydiń** (Shveyariya) pedagogikalıq ko'z-qarasları, XVIII ásirdeń aqırındaǵı nemis filantroplarınıń pedagogikalıq tájiriybesi dene tárbıyası teoriyası hám ámeliyattıń rawajlanıwına úlken tásir etken.

Djon Lokk (1632-1704) ingliz filosofi, pedagog alımı bolǵan. Lokk óziniń pedagogikaǵa tiyisli ko'z-qarasların "Tárbıya haqqındaǵı pikirler" (1693) atlı kibında bayanlaǵan. Djon Lokk óz filosofıyalıq hám pedagogikalıq tálimatında ingliz aqsu'yekleriniń mápin tu'sindirgen. Djon Lokktiń pikirinshe, tárbıyanıń wazıypası - ápiwayı adamlar emes, bálki óz jumısların mánisli hám iqtıyatlılıq penen alıp bara alatıwın **jentlmen** tárbıyalawdan ibarat. Jentlmen fizikalıq, etikalıq hám intellektual tárbıya alıwı kerek, lekin ol bunday tárbıyanı úyde alıwı kerek, sebebi mektep, Lokktiń pikirinshe, ha'r-túrli kategoriyanıń jaman tárbıya kórgen illetli perzentlerinen ibarat aralas toparı toplanǵan shólkem bolıp tabıladı. Anıq jentlmen úyde tárbıyalanadı, sebebi u'ydegi tárbıyanıń kemshilikleri de mektepte payda etilip atırǵ'an bilimler hám ilimiy tájiriybelerge salıstırǵanda paydalı bolıp tabıladı. Lokk aristokrat shańaraqlardaǵı tárbıya tájiriybesine tiykarlanıp, jentlmen tárbıyalaw jumıslarınıń hámмесin jaqsı tayarlıq kórgen tárbıyashıǵ'a tapsırıwdı usınıs etken.

Djon Lokk jentlmenler sportınıń tiykarshisi bolıp tabıladı. Lokk dene tárbıyasına kúta úlken áhmiyet bergen. Ol saw-salamatlıq jumıslarımız hám párawanlıǵımız ushın zárúr bolıp tabıladı, dep aytıp ótken. Djon Lokk Áyyemgi Rim shayırı Yuvenalınıń "**Mens sáne in corpore**

maqw” - “Saw denede sap aqıl” degen sózlerine ámel qılıw kerek, dep esaplağan. Usınıń sebebinen, balanıń jaslayınan dene shınıqtırıw, sharshawğa, qıyınshılıqlarğa, ózgerislerge shıdam beriwge úyretiw zárúr. Lokk balanıń turmısında qattı intizam hám tártipke ámel qılıwdıń áhmiyetin tiykarlap, balanıń kiyimi, azıq-awqatı hám kún rejimi qanday bolıwı haqqında máslahátlar bergen. Tuwrı jolğa qoyılğan dene tárbiyası, balanıń márt hám shıdamlı bolıwıǵa múmkinshilik beredi. **“Jentlmen qálegen waqıtta qolına qural alıp, soldat bolıwǵa tayar bolıp turatuǵın adam etip tárbiyalanıwı kerek”**, degen Djon Lokk.

Djon Lokk insannıń ishki hám sırtqı tájiriyesin biliw deregi dep esaplağan. Onıń pikirinshe, sırtqı tájiriye tikkeley ámelde bolǵan sırtqı materiallıq dúnya bolıp, ol adam tárepinen sezim aǵzaları, sanada sa’wlelendiriwi arqalı payda etiledi. Ishki tájiriye bolsa insan kewiliniń iskerligi - refleksi, sonday eken, **«Bul eki derek sezim obiyekti retinde birden-bir mánisti quraydı, barlıq ideyalarımız áne sol mánisten baslanadı»**, - dep pikirlegen Lokk. Seziw aǵzaların (seziw, iyis biliw, kóriw, esitiw) jetilistiriw, háreket aǵzaların (qol, ayaq) rawajlandırıwdıń, deneni shınıqtırıw, paydalı ámeliy kónlikpeler (júziw, at júriw, eskek esiw, qılıshpazlıq, oq atıw) payda etiw, fizikalıq kúshlerdi joqarı dárejede jumısqa salıw ushın erik kúshi hám qáilette kámal taptırıw zárúr ekenligin isenimli dáliller menen tastıyıqlap bergen. Bul ideyalar sol dáwir ingliz mektepleridegi dene tárbiyasına kúshli tásir etken.

Jan Jak Russo (1712-1778) francuz aǵartıwshı ǵayratkerlerinen biri, filosof, pedagog, jazıwshı bolǵan. Russonıń **«Emil yamasa tárbiya haqqında»** kitabında adamnıń tábiyatına muwapıq túrde individual tárbiyalaw boyınsha usınıslar berilgen. Onıń pikirinshe, insan erkin bolıp tuwıladı, lekin ol qundaqta waqtınan-aq, dáslep óz ádetleriniń qulina, keyininen bolsa jámiyet qulina aylanadı. ***Hesh qanday ádetlerge iye bolmaw - eń jaqsı ádet bolıp tabıladı.*** Russo: **«Dene jannan ilgeri tuwıladı, sol sebepli dáslep dene haqqında qayırqomlıq etiw kerek, bul hár eki jınıs ushın da ulıwma bolǵan tártipdir»**- degen. Russo dene tárbiyasın tábiy azat insandı quram taptırıwdıń tiykari, dep esaplağan. Bunda aqıl hám miynet tárbiyasın qosıp alıp barıw zárúr, dep máslahát bergen.

Russo tárbiyalanıwshı balalardıń jasın **tórt dáwir** ajratqan. **Birinshi dáwir** - bala tuwılǵanınan baslap 2 jasqa deyingi dáwiri; bul dáwirde balanı dene rawajlanıwına tiykarǵı itibar beriliwi kerek. **Ekinshi dáwir** - 2 jastan 12 jasqa deyingi dáwir; bul dáwirde tiykarınan balalardı sırtqı sezimlerin rawajlandırıw kerek. **Úshinshi dáwir** - 12 jastan 15 jasqa deyingi dáwir; bul jastag’i balalargá intellektual tárbiya beriw kerek. **Tórtinshi dáwir** - 15 jastan jası tolıwǵa shekemgi bolǵan da’wir bolıp tabıladı. Russonıń pikirinshe, bul dáwirde etikalıq tárbiyaǵa kóbirek itibar beriw kerek. Barlıq dáwirlerde balalardıń densawlıǵın bekkemlew, olardı fizikalıq tárepten shınıqtırıw menen bólek shuǵıllanıw zárúr, dep esaplağan Russo. Ol óziniń kitabında Emildıń fizikalıq tárepten tárbiyalanıwına tolıq toqtalg’an. Balalardı shınıqtırıw, olardıń dene kúshin bekkemlew hám sırtqı sezimlerin rawajlandırıw boyınsha bir qansha ámeliy kórsetpeler bergen. Balalar kóp hárekette bolıwı, dene miynet penen shuǵıllanıwı, kóp waqıt ashıq hawada bolıwı kerek. Russo tábiy hám erkin tárbiya tárepdarı bolǵan. Ol balalar tárbiyanı úsh derekten: **tábiyat, adamlar hám átirapdaǵı zatlardan** aladı, dep esaplağan. Mine sol úsh faktordıń hámmesi bir-birine uyqas túrde bir jolda ámel etilgende g’ana tárbiya tuwrı berilgen boladı. Russo pedagog retinde orta ásir mektepleridegi tártiplerine, qattı intizam, denegge sazayı beriw, sabaqlardı yadlatıw sıyaqlı tártiplerge qarsı shıqqan. Ol bala shaxsın húrmetlewdi, onıń qızıǵıwshılıǵı hám tilekleri menen esaplasıwdı talap etken. Bul onıń erkin tárbiyanı u’gitlewdıń unamlı tárepi bolıp tabıladı.

Jan-Jak Russonıń túsinigine kóre, qızlardıń tárbiyası ul balalardıń tárbiyasınan parqlanıwı zárúr. Hayallar hám er adamlar jámiyettegi wazıypasına uyqas túrde tárbiyalanıwı kerek, qızlar úy jumısı ushın tárbiyalanǵan bolıwı kerek, qızlar ushın hesh qanday saldamlı intellektual tárbiya kerek emes, dep esaplağan Russo.

Iogann Genrix Pestolociy (1776 -1827) Shveytsariyalıq ullı pedagog -demokrat. Ol tárbiya tiykarın adamnıń tábiy qábiletlerin rawajlandırıwdan, tárbiya maqsetin adamnıń ruwxıy túsinik quram taptırıwdan ibarat, degen. Onıń pikirinshe, dene iskerligi háreketlerde kórinetuǵın boladı, háreketler bolsa buwinlar dúzilisi hám jıldamlılıǵına baylanıslı. Ol buwinlar ushın

gimnastika elementlerin islep shıqtı. Bunda barlıq háreketler óz mazmunın tapqan edi. Pestolociy elementar gimnastikanı ayırıqsha «miynet ilimiy tájiriybeleri álippesi», yaǵnıy kóteriń, sekiriń yamasa ılaqtırıń, aylandırıń, urıń hám t.b. etińge úyretiń zárúr, dep esaplagan.

XVIII ásirdeń 70-80-jıllarında Germaniyada jańa baǵdardaǵı mektepler payda bolǵan. Bul **filantropıar (adamgershilikliler)** ashqan mektepler edi. Oqıtıwshılar bunday mekteplerde **akademistlar, pedagogistlar hám fabulyantlar** sıyaqlı gruppalarǵa bo'lingen. **Akademitslar - aqsu'yekler, pedagogistlar - hámeldarlar, fabulyantlar miynetkeshlerdeń** perzentleri bolǵan. Bunday tártip filantropılardıń feodal siyasiy toparlıq tártiplerine qarsı emesliginen derek berer edi. Filantropılardaǵı gimnastikanıń belgili basshıları Gerxard Fit (1763-1836) hám Iogann Guts-Muts (1759 -1839) sıyaqlılar edi. **G. Fit «Dene tárbiyası ensiklopediyası tájiriybeleri»** atlı úsh tomli kitap jazdı. Kiplarda dene tárbiyasınıń áyyemgi hám sol dáwirlerdegi tariyxı, onıń tárbiyalıq mánisi sáwlelendirildi.

Iogann Guts-Muts «Jaslar ushın gimnastika» kitapın jazdı (1713). Bul kitaptan Evropa mámleketlerinde keń paydalandı. Sebebi avtor kitabında dene tárbiyasınıń teoriyalıq hám ámeliy tárepleri, ásirese, shınıǵıwlardıń anıq suwreti hám olardıń qollanıw usılları menen qosıp bergen edi. Ol su'wretlegen gimnastik shınıǵıwlar tu'rlerine gúres, juwırıw, sekiriw, ılaqtırıw, jig'iw, júziw, arqan tartıw, láńger aǵash penen sekiriw hám tereklerge asılıp-o'rmelep shıǵıwǵa tiyisli shınıǵıwlar hámde qol miynet, oınlar kiredi. Dene tárbiyasınıń pedagogikalıq teoriyası bul dáwirlerde hár qıylı ámelde bolǵan.

Fransuz pedagogı **Jorj Demeni (1850-1917)** fiziologiya hám dene shınıǵıwlar boyınsha qánige edi. «Dene tárbiyasınıń ilimiy tiykarları» (1903), «Jaslar dene tárbiyası» (1917) sıyaqlı kitapların jazdı. J.Demeni 1880-jılda Parijda «Muqobil gimnastika» klubın shólkemlestirgen. Alım ulıwma rawajlandırıwshı tábiy shınıǵıwlar (júriw, juwırıw, sekiriwlar, júk kóteriń, asiliw, ılaqtırıw, qorǵaw hám hújim shınıǵıwları, qol, ayaq, gewde háreketleri hám t.b.) orınlawdıń paydalı táreplerin tiykarlap berdi, balalar, jaslar hám hayal-qızlar gimnastikası sistemasın islep shıqtı. Bunıń menen gewde háreketlerin fiziologikalıq tiykarlarǵa maslastırıw zárúr ekenligin aytp otken edi.

Gimnastika sistemaları. XIX a'sirde ekonomika, siyasat, pán hám texnikanıń rawajlanıwı nátiyjesinde dene mádeniyati da rawajlandı. Ásirese, áskeriy tayarlıqta dene tárbiyası quralları maqsetli túrde qollanıla baslangan. Gimnastika sisteması ushın ápiwayı shınıǵıwlar ǵana emes, jeńil atletika, júziw, boks, qilishpazlıq, áskeriy qurallardan ılaqtırıw hám basqa kóp shınıǵıwlar tiykar etip alınǵan. Bunday sistemalarđ islep shıǵıw hám ámelde qollanıw jumıslarına qánigeler óz úleslerin qosqan.

Nemis gimnastika sisteması. 1810-jılda Berlinda «Pestalociy dosları jámiyeti» qasında birinshi gimnastika tógeregi shólkemlesken. Fridrix Yan (1778-1852) jaslar háreketine basshılıq etken. 1811- jılda Berlin qasındaǵı orında gimnastika maydanı shólkemlestirilgen edi. Bul orında gimnastika ásbap -úskeneleri ornatılǵan. 1812-jılǵa kelip, tógerek urıs qatnasıwshıları sanı 500 adamǵ'a jetken. Olardıń shınıǵıwlarında gimnastika hám áskeriy sayaxat shınıǵıwlarına keń orın berilgen. Fridrix Yan «Gimnastika» sózin «**Turnkunst**» (epshillik kórkem óneri), shuǵıllanatuǵınlardı bolsa **turnerler** dep atag'an. Keyingi jıllarda turnerler háreketi to'menledi. 1862-jılda barlıq turnerler jámiyetleri Uliwmagermaniya gimnastika Awqamina (**Doyche Turnershaft**) birlesken edi. Olardıń gimnastika sistemasında shınıǵıwlardı úyretiń usılları, shınıǵıwlar klassifikaciyası, anatomik-fiziologikalıq qásiyetleri, júkleme beriw normaları boyınsha birden-bir talap hám teoriya joq edi.

Shvetsiya gimnastika sisteması. Per Ling (1776 -1839) Shvetsiya húkimetiniń usınısına kóre, Germaniya hám Daniyada dene tárbiyasınıń jaǵdayı menen tanısıp shig'ip, óz mámleketinde shved gimnastika sisteması tiykarların jaratqan. **Per Ling** 1813-jılda Stokgolmda gimnastika institutın shólkemlestirgen. Gimnastikanıń **tórt túrin - áskeriy gimnastika, pedagogikalıq gimnastika, emlew gimnastikası hám estetik gimnastikanı** bólek ajratqan. Bul túrler mekteplerde de u'yretilip baslangan. Per Lingtiń ulı **Yalmar Ling** (1820 -1886) basshilig'ında gimnastika ásbapları rawajlandırılǵ'an, gimnastika diywalshası, gimnastika skameykası, uzın stullar, láńger paqallar(brevno), gimnastika záńgileri, arqanlar(kanat) hám

basqa hár qıylı jańa úskeneleri jaratılǵan. Shvedlarnıń gimnastika sisteması kóplegen Evropa ma'mleketleri, hátte Amerikada da keń qollanılǵan.

Francuz gimnastika sisteması. Franciyada húkimet tárepinen mámlekette gimnastikani engiziw jumısları polkovnik Francisko Amorosqa (1770-1848) júkletilgen edi. Francisko Amoros 1817-jılda áskeriy gimnastika mektebin shólkemlestirgen. Onıń «Dene, gimnastika hám etikalıq tárbiyaǵa tiyisli qollanba» (1830) kitabı barlıq mekteplerge engizilgen.

«Sokol» gimnastika sisteması. Chexiyada XIX ásirdeń 60-jıllarında «Sokol» (Suńqar) gimnastika háreketi payda bolǵan. Olar óz milliy erkinligine umtila otirip, «Sokol» háreketin jarattı. Bul jaslardıń «Sokol» jámiyeti dúzilisine alıp kelgen edi. 1871-jılda Chexiyada 130 «Sokol» jámiyeti ámelde bolǵan. Jámiyette chex dene tárbiyasınıń milliy sisteması quram tawıp, ayırım tárepleri nemis gimnastikasına qusaǵan. Sistemada shınıǵıwlardıń denegge tásiiri emes, bálki orinlanılatuǵın háreketlerge kóbirek itibar berilgen. Keyinirek gimnastika shınıǵıwlarınıń adam salamatlıǵına hám onıń erkine bolǵan tásinin tán alıp, kitaplar jazǵan. Lekin olarda oqıtıw usılları óz tu'sinigin tappag'an. Nemis gimnastikasına salıstırǵanda bay hám metodikalıq tárepten jaqsı jetiliske. Oqıtıwshılar birpara shınıǵıwlardı on ma'rtelep tákirarlaw ornına quramalı shınıǵıwlar kompleksin orinlatıwǵa ótken. Chexlar sap shınıǵıwları hám kiyimlerge kútá úlken itibar bergen. Gewde hámde ayaqlardıń názik, anıq hám sırtqı kórinisi gózzal háreketlerin ámelde qollanılǵan. Gimnastikanı ju'da' ziynetli etiw ushın túr-túrli buyımlardan: tayaqlar, sharflar, áyyemgi qural túrleri nayzalar, qalqanlar hám t.b. den paydalanǵan. Turnik, bruss, konda atqarılatuǵın shınıǵıwlar, sonıń menen birge, erkin shınıǵıwlar muzıka menen birge atqarılıp, hár qıylı buyımlar járdeminde atqarılǵan shınıǵıwlar, piramidalar, akrobatika shınıǵıwları dıqqat penen islep shıǵılǵan. Olar tómendegi tórt gruppǵa ajratılǵan: ásbaplı atqarılatuǵın shınıǵıwlar - erkin shınıǵıwlar hám t.b.; ásbaplı atqarılatuǵın shınıǵıwlar - buyımlar menen hám ásbaplar ústinde atqarılatuǵın shınıǵıwlar; topar bolıp atqarılatuǵın shınıǵıwlar-piramidalar, oyınlar; áskeriy shınıǵıwlar - qılshpazlıq, gúres, mushtlasıw shınıǵıwları. «Sokol» gimnastikasınıń tiykarǵı avtorı, shınıǵıwlardıń tiykarǵı texnikası hám usılların islep shıqqan adam estetika professorı Miroslav Tirish (1832-1884) edi. Sonday etip, jańa dáwirde gimnastikanıń pedagogikalıq, metodikalıq hám shólkemlestirilgen tiykarları júzege kelgen.

Sport oyınları sisteması. Sport oyınları sisteması gimnastika sisteması qatarında jáhándegi júdá kóp mámleketlerde shólkemlesken. Olardıń shólkemlestirilgen hám metodikalıq formaları ayırıqsha principlerde quram taptı. Onıń tiykarında jarıslar ushın mólsherlengen hám jaqsı nátiyjelerge eriswdi ko'zde tutqan shınıǵıwlar kórsetilgen edi. Sistema hár qıylı mámleket xalıqlarınıń turmıs sharayatında ushraytuǵın ha'r-túrli shınıǵıwlar hám oyınlardı ózinde sáwlelendiren. Qala hám awıllarda ótkeriletuǵın bayramlarda gúresshiler, mushtlasıwshılar, akrobatlar, qılshbazlar, juwırıw hám sekiriw ustaları, palwanlar óz uqıpların kórsetken. Arqa mámleketlerde shańǵıda hám konkıda ushıw jarısları ótkerilgen.

Qala hám awıllardıń xalqı arasında atta júriw, qılshpazlıq, golf oyını, kriket, oq jay hám pistoletten oq atıw, hár qıylı ańlar keń rawajlanǵan. Kóplegen mámleketlerde oqıw orınları - universitetler mektepler, kolledjler shólkemlestirilip, olarda akademiyalıq sport hám sport oyınların rawajlandırıwǵa itibar qaratilǵan.

Ullı Britaniyada sport oyınları sisteması. XVII ásir ortalarında Ullı Briniyada ekonomikalıq, siyasiy hám materiallıq rawajlanıw júzege kelip, ol iri kapitalistik mámleketke aynalǵan. Nátiyjede Ullı Briniyada basqa mámleketlerge salıstırǵanda aldınlaw sport oyınları sisteması qalıplesken edi. Ullı Britaniya basqa mámleketlerdi basıp alıw, kolonizatorlik jolı menen óz baylıǵın asırıw hám mámleketti bekkemlewge erisken. Bunda úlken teńiz floti hám jıldam ekspediciya bólimleri zárurli rol óynagan edi. Olar kolledjler, universitetler hám áskeriy oqıw orınları pitkeriwshilerinen qalıplesken.

Ullı Briniyada sport oyınları sistemasınıń tiykarshısı Regbi qalasındaǵı kolledj direktorı pedagog **Tomas Arnold** (1795-1842) esaplanadı. Ol óz iskerliginde oqıwshılardıń jıldamlıǵı hám aktivligin rawajlandırıwshi, qıymın sharayatlarǵa tez móljel alıw, qorqqaslıqdı tárbiyalaytuǵın sport túrlerine úlken itibar bergen. Sport oyınları sistemasına jeńil atletika, boks, eskek esiw,

júziw, regbi, futbol, kriket sıyaqlı sport túrleri kiritilgen. Onıń táliymatı hám sisteması mámleket hám sırt ellerdegi oqıw orınlarında keń qollanıldı (10 -súwret).

AQSHda sport hám sport oýınları sisteması. Sport oýınları sisteması AQSHda keń rawajlangan. XIX ásirde 20 -30 -jıllarında mámlekettiń hár qıylı oqıw orınları, universitetlerinde dene tárbiyası sabaqları kiritilgen. 1850-1870-jıllarında birpara sport klubları shólkemlestirilip, jarıslar ótkerilgen.

AQSHtıń milliy xalqı - hinduler arasında hár qıylı oýınlar dawam etken. Olar qılıshpazlıq, oq jaydan oq atıw, nayza ılaqtırıw, uzaq aralıqlarǵa juwırıw, sekiriw, gúres hám basqa shınıǵıwlar menen mudamı shug'ullang'an. Evropadan, ásirese, Angliyadan ótken sport oýınları sisteması AQSHga keń tarqalǵan. XIX asırde aristokratlardıń óz jaǵdayların bekkemlenip alıwlarında sport máp keltiretuǵın faktor esaplangan. Nátiyjede, 1864 jıl Ullı Britaniyada ápiwayı xalıqtan ajralıp turıw maqsetinde sport ıshqıpazlarınıń qaǵıydasın islep shıǵılǵan. Bunda ápiwayı miynetkeshlerdiń jarıslarda qatnasıwı múmkin emesligi kórsetilgen. XIX ásir aqırlarında revolyuciyalardıń ku'sheyiwi sebepli, jaslar sport jarıslarında sheklengen halda qatnasıw múmkinshiligine iye bolǵan. Bir qatar iri mámleketlerde gimnastika, sport oýınlarınıń kóplegen túrleri qalıplesti hám rawaj tapqan.

XIX ásir aqırı hám XX ásir basında sport -gimnastika háreketi rawajlanıwda áskeriy tarawlardıń rawajlanıwı hám áskeriy xızmet múddetleriniń qısqarıwı zárurli rol oynag'an. Kóplegen mámleketlerde áskeriy xızmet múddeti 4-6 jılǵa kemeytirilgen edi. Bul bolsa xızmetkerlerdi úziksiz tayarlab turıw hám shaqiriqqa shekem bolǵan jaslardıń dene tayarlıǵın asırıwdı talap etken. Usınıń nátiyjesinde, húkimet áskeriy sheńberdegi talaplarına tiykarınan mektepler, universitetler hám sport jámiyetlerinde dene tárbiyasın kúsheytiwge qarar etken edi. Eski dene tárbiyası sistemaları ornına jańa hám rawajlang'an sistemalar islep shıǵılǵan. Mektepler, universitetlerdiń oqıw programmalarına sport hám oýınlar kirgizildi. Fransiya, Angliya, AQSH, Shveysariya, Belgiya hám basqa mámleketlerde ǵalabalıq mektepler qatarında «Jańa mektep»ler júzege kelgen. Bul mektepler internat ayrıqshalıǵına iye bolip, úlken qarejetler esabına iskerlik kórsetken. Oqıtıw ushın arnawlı qanıgeler usınıs etilgen. Mektep maydanı hám átiraplarında sport jarısları hám oýınlar shólkemlestirilgen.

XIX ásir aqırı hám XX ásir baslarında Angliyada jaslarǵa tárbiyalawda **skaut** bólimlerine úlken itibar berilgen. Bul bólim jaslar shólkemi esaplangan. Skaut otryadlarınıń tiykarshisi ingliz áskeriy generali **Robert Baden Pauel (1857-1941)** bolǵan. Skaut hám basqa shólkemlerde áskeriy-dene tayarlıq, sport oýınlarına u'yretigan.

AQSHta 1870-jılǵa jaslardıń xristian shólkemlerinde sport penen shug'illandiriw jumısları ámelge asırılǵan. Bunda shved hám nemis gimnastika sisteması mazmunı hám usıllarınan paydalanılǵan. Úyretiwde diniy xızmetkerler ruxlanıw (jan), aqıl hám dene kompleksidegi túsinikler tiykarında sport oýınların qollandı. AQSH xristian jaslar Awqamınıń ideyaları, jumıs formaları hám usılları Evropa mámleketlerine de jayıldı.

Jumısshı sportınıń payda bolıwı hám rawajlanıwı. Dene tárbiyası háreketiniń keń jayılıwında jumısshılar sport klubınıń shólkemlestiriliwı hám rawajlanıwı ayrıqsha orında turadı. XIX ásirde ekinshi yarımında revolyuciyalardıń kóbeyiwı hám ku'sheyiwi nátiyjesinde demokratiyanıń ámelge asıwına múmkinshilik jaratıldı. Bul bolsa háweskerlik sportı, gimnastika hám turistik (sayaxat) shólkemlerdiń payda bolıwına sebep boldı.

Birinshi márte 1850 jılǵa Germaniyada sport shólkemleri dúzile baslandı. Lekin reyxstagtıń 1878 jılǵa «**Qatań nızam**»i tiykarında socialistik partiya ǵana emes, hátte kásiplik awqamları hám gimnastika klubları da quwdalandı. «**Qatań nızam**»nıń biykar etiliwı menen (1890-jıl) jumısshılar sport shólkemleri tazadan qáddin kóterdi. Sol dáwirde Berlin, Leypsig hám basqa qalalarda Jumısshılar gimnastika shólkemi Awqamınıń jıynalısları boldı. **1813 jılǵa Germaniya Jumısshılar sport awqamı dúzildi.** Sol jıllarda birinshilerden bolıp Angliya XIX ásirde 70-jıllarında háreket etdi hám Londonda oýınlar ushın maydanlar shólkemlestirildi, dem alıw baǵları qurıldı, hár qıylı sociallıq háreketi aktivleri seyiller, óspirimler hám úlken jastag'ılar menen oýınlar ótkerildi.

Rekreacion háreketi mámleket kóleminde quriwshılardan biri amerikalıq shıpaker **Lyuter Gulik (1866 -1918)** esaplanadı. Bul hárekettiń mánisin ilimiy tiykarlap beriw oǵan tiyisli bolıp tabıladı. XIX ásir ortalarında AQSHta «Oyinlar ushın maydanlar kerek» degen háreketi bar edi. Onıń «Sap hawa» baǵdarlamsi tiykarında balalar ushın jazǵı dem alıw, dem alıw ornı shólkemlestirilgen. Boston qalasında 1868-jılda birinshi márte oyunlar ushın maydanlar qurılǵan. 1861-jılda Vashington átirapında jazǵı dem alıw, dem alıw ornı qurılǵan. Sol dáwirlerde dáslepki ma'rte rekreatsioon klublar payda bola basladı.

1855-jılda Densawlıqtı qayta tiklew hám dene tárbiyası Amerika Associaciyası shólkemlestirip, ol oyun maydanları hám salamatlandırıw dem alıw orınların qurıwda járdem berdi. Soǵan uqsas shólkemler basqa mámleketlerde da shólkemlestirildi. Olar Germaniyada «Jaslar hám úlkenlerdiń oyınına kómeklesiw Oraylıq komissiyası», Daniyada «Oqıtıwshılar oyınına kómeklesiw milliy komissiyası» Urugvayda - park hám sport milliy keńesi, Polshada - jaslardıń oyını hám demalıs komissiyası, oyunlar hám seyiller boyınsha Shveysariya jámiyeti bolǵan.

Háweskerlik hám professional sport. Kolledjler hám unıversitetlerdegi sport keń jámiyetshilik sheńberine jayılıp, fizikalıq shınıǵıw hám aktiv dem alıw quralı sheńberine bargan. XIX ásir aqırlarında sport háweskerlik hám professional dárejesine shıǵıp alǵan. Bul 1894-jıl Parijda háweskerlik sportınıń printspların úyreniw hám onı keń jayıwǵa arnalǵan Xalıqaralıq Kongresste rásmiy tastıyqlanǵan.

Háweskerlik sportı. Háweskerlik sportına huqıq beriwden maqset aristokratik sport sheńberindegiler hám basqa tarawlardaǵı sportshılardı shegaralaw, óz gezeginde bolsa fizikalıq miynet penen shuǵıllanatuǵın jumısshılar, sport salasındaǵı qánigeler, tárbiyashılar, pedagoglarǵa keń múmkinshilik jaratıp beriwden ibarat. Miynet processinde sport penen shuǵıllanıp shınıǵıw hám taǵı miynet haqı alıw háweskerlikke tis bolıp tabıladı, degen ideya payda boldı. Usınıń nátiyjesinde, bul process professionallıqtı júzege alıp kelgen. Nátiyjede klublar shólkemlestirilip, háweskerlik sportı háreketi rawajlana baslaǵan. Klublarda, mámleketten jeke kóriniske iye edi. Sebebi jumısshılardan jıynalǵan aǵzalıq to'lemeleri klub qárejetlerin qaplay almas edi. Ilgerileri tek bir sport túri boyınsha klublar islengen. Keyinirek bolsa bir neshe sport túrleri boyınsha klublar júzege keldi. Usılar qatarında sport jámiyetleri payda etilgen. Sport háreketiniń rawajlanıwı jarıslardıń qaǵıydaların jaratıw, rekordlardı rásmiylestiriw, informaciylardı jıynaw sıyaqlı xızmetlerdi júrgiziwdi talap etti. Bul áwele milliy, keyinirek sport túrleri boyınsha Xalıqaralıq awqamlardı shólkemlestiriwge alıp keldi, yaǵnıy awqamlar, ligalar, federatsiyalar júzege kelgen.

Birinshi milliy awqam - AQSHtıń beysbol milliy federaciyası edi. Ol 1858-jılda shólkemlestirilgen. Aradan bes jıl ótkennen (1863 jıl), ingliz futbol ligası payda boldı. Keyinirek bolsa gimnastika, qılışpazlıq, boks hám basqa sport túrleri boyınsha milliy awqamlar Evropa, Amerika, Aziya, Avstraliya mámleketlerinde de shólkemlestirildi. Sport háreketiniń keńeyiwi, kontinentlerde milliy sport awqamlarınıń dúziliwi, Xalıqaralıq sport federaciyalarınıń shólkemlestiriliwi hám jarıslar ótkerip turılıwı Xalıqaralıq Olimpiada óynların qayta tiklew hám ótkeriwge alıp keldi.

Professional sport. Háweskerlik sportı qatarında professional sportta rawajlandı. XVII-XVIII ásirlerde ámelde bolǵan bayraqlı sport ornına házirgi dáwir professional sportı payda boldı, bul sawda-óndiris hám finanslıq kepil menen tıǵız baylanıslı edi. Professional sportshını satıp alıw hám satıw múmkinligi sebepli jallanba jumıs kúshi predmetine aylanadı (11-súwret). Sebebi ol tovarlardı reklama etiw hám basqa tarawlarda úlken payda keltire basladı. Professional sportshi hám isbilermenlerdiń (menejer) óz-ara munasábetleri shártnamalar tiykarında rásmiylestiriledi. «Qanday bolmasın jeńis» uranı astında úlken pul ornına barlıq orınlarda reklama etiw professionalizm jolında ámelge arttırıp barıldı.

Sportshılardıń náshebent stiyalar (doping) beriw, olardıń dene, ruwxıy qásiyetleri jasalma túrde kúsheytildi. Professional sport kórgezbelerinde jinayatshılıq jumısları da ámelge asırılıwı názerde tutılǵan edi. Professional sporttı rawajlandırıw menen kassa jıynawın, reklamalar, hár qıylı tayarlıq jolı menen úlken paydanı qolǵa kiritedi.

Professional sportni unamsiz tárepleri menen birgelikte onıń úgit jolındaǵı birpara unamlı qásiyetlerin da tán alıwǵa tuwrı keledi. Yaǵnıy g'alabalıq dene shınıǵıwlar menen shuǵıllanıw, jaslardı sport, oyın hám gimnastika boyınsha shólkemlestirilgen klublarga tartıwda bul sport háreketiniń ayırıqsha xızmetlerin ámelde bolǵan.

Birinshi jáhán urısı aldında, urıs jıllarında dene tárbiyası hám sporttı milliylestiriw pátine shıqtı. Imperialistik húkimet áskeriy qurallanıwdı kúsheytiw, orınbasarlardı (rezerv) áskeriy-fizikalıq tárepten tayarlaw isin jaqsılawǵa úlken kúsh sarp ete basladı. 1911-jıldan baslap Germaniyadaǵı sport awqamlarınıń barlıq jollama hám programmaları jaslardı milliy ruhda tárbiyalawǵa shaqırıq etedi. Bunda kóbirek áskeriy-sport oyınları, úlken gruppada júriwler, sport klubları shólkemlestiriw pátine shıqtı. Nemis mekteplerinde áskeriy-dene tayarlıq sabaqları sho'lkemlestirilip, háptede 3 saatqa shekem shınıǵıw ótkerile baslandı hám hár kúni 10 minutlı gimnastika hám júriw (marshirovka) shólkemlestirildi.

Fransuz áskeriy leytenantı **Jorj Eber (1875-1957)** óziniń áskeriy dene tayarlıq usılın sho'lkemlestirdi. Bunda júriw, sekiriwler, júk kóteriwdi, ılaqtırıw, júziw, qorgaw hám hújim sıyaqlı dene shınıǵıwlarǵa tayanıldı. Sonıń menen birge, ol áskerlerge mıltıq, pistolet, shpagadan paydalanıw, atta júriw, mototsikl aydaw, qayıqlarda eskek esiw, jelkenlerdi qayta tiklew, bel, lom, pıshqı, balta hám shókkishlerdi qollay biliw sıyaqlı sapalardı demde ózlestiriwdi usınıs etdi. Eber sportqa qarsı bolıp, tek sportdaǵı professionallıqtıń saldamlı tárepdarı edi. Ol **«Sport dene mádeniyatǵa qarsı»** atlı kitabın jazadı. Ol sol tarawǵa bassılıq qılsada, ilimiy tayarlıqqa iye emes edi hám óz metodikasın tek tájiriybeler tiykarında quradı. Eber Demenidan ayırıqsha túrde hayal-qızlardıń dene tárbiyasına qarsı ilimiy bolmag'an pikirler bildiredi. Onıń pikirinshe, er adamlardıń shınıǵıwların hayal-qızlar da orınlawı kerek. Bunı u'yretilgen haywanlar misalında kóriw múmkinligin aytıp otedi. Eberdiń metodikasın Fransiya hám basqa bir qatar mámleketlerdegi áskeriy oqıw orınlarında áskeriy-dene tayarlıq shınıǵıwlarında qollandı.

Dene tárbiyasın milliylestiriw AQSH, Angliya hám basqa mámleketlerde da ámelge asırıldı. Oq atıw jámiyetleri, dene hám áskeriy tayarlıq komitetleri, skautlar jawingerlik otryadlarınıń dúziliwi, sonıń menen birge, oqıw orınları programmalarına áskeriy-dene tayarlıqtıń kiritiliwinen maqset salamatlıǵına kóre jaramlı adamlardı áskeriy xızmetke tayarlawdan ibarat edi.

Lesgaft P. F. (1837-1909) pedagog, alım hám Rossiyadaǵı dene tárbiyasınıń eń aktiv dóretiwshii, dene tárbiyası ilimiy sistemasınıń tiykarshısı bolıp tabıladı. Ol óziniń ilimiy dóretpelerinde dene tárbiyası procesiniń hámme táreplerin sáwlelendirdi.

Petr Fransevich Lesgaft 1861 jılda medicina-xirurgiya akademiyasını tamamladı hám sol akademiyanıń ózinde anatomiya oqıtıwshısı bolıp isley basladı. Ol 1865-jıllarda birin-ketin eki dissertsiyasın jaqladı hámde medicina doktorı hám xirurgiya doktorı degen ilimiy dárejelerdi aldı. Lesgaft dissersciyalar tayarlaw atırǵan waqtında-aq antropologiyani adam haqqındaǵı pán retinde keń mániste tu'sindi hám onı úyreniwge kiristi. Tap sol waqtıń ózinde ol adam organizminiń rawajlanıw teoriiyası tiykarları ústinde da isley basladı. Ol bul jumısqa rawajlanıwdıń materialistik ideyasın tiykar etip aldı. Bul ideyaǵa kóre, adam organizmi tiykarınan sırtqı ortalıq tási menen toqtawsız ózgergen halda rawajlanıp baradı.

Lesgaft shınıǵıwlardı pútkil organizmdı hám onıń ayırım bólimlerin rawajlandıratuǵın birden-bir qural dep bildi. Deneniń barlıq aǵzaların uyqas túrde shınıǵıw ettirilgende, organizm jaqsı rawajlanadı. Bul zat Lesgafttı, dene tárbiyasınıń ilimiy túrde tiykarlangan sistemasın jaratıw zárúr, degen pikirge alıp keldi. Ol bul jumısqa ekinshi dissersciyasın jaqlag'annan keyin bir neshe jıl ótkennen kiristi.

P. F. Lesgaft 1872 jıldan baslap doktor Beiglinniń jeke emlew gimnastika klinikasında konsult retinde isledi. 1874 jılda Lesgaft óziniń gimnastika máselelerine tiyisli birinshi maqalasını baspada ja'riyaladı. Maqalada gimnastikanıń tiykarları haqqında, tiykarınan, onıń organizmge tási haqqında gáp barar edi. Keyininen Lesgaft áskeriy ministrliktiń tapsırması menen bir jıl dawamında Evropanıń hár qıylı mámleketlerinde boldı. Bunnan maqset sol mámleketlerde dene tárbiyasınıń qanday jolǵa qoyılǵanlıǵı menen tanısw edi.

P. F. Lesgaft 1876 jılda óziniń «Anatomiyanıń dene tárbiyasına munasábeti hám mektepte dene tálimniń tiykarǵı wazıypası» degen shig'armasın baspadan shıǵardı. Keleside bul shig'armada dene tárbiyasınıń wazıypaları ádewir keńlew bayanlang'an edi. Ol dene tárbiyasınıń bilim retindegi xarakterin aytıp ótiwge háreket etip, onı dene tárbiyası emes al, bálki dene tálimi dep atadı. Onnan keyingi jıllarda Lesgaft «Mektep jasındaǵı balalar dene tárbiyasıǵa tiyisli qollanba» (1-bólegi 1888 jılda, 2-bólegi bolsa 1901-jılda jazılǵan), «Teoriyalıq anatomiya tiykarları», «Shańaraq tárbiyası» hám basqa iri-iri dóretpelerin jazdı.

Lesgaft óz teoriyasın jaratıp, dene tárbiyasın turmısqa qollanıw salasında zor ǵayrat kórsetdi. Ol 1874 jıldan baslap kóp jıllar dawamında áskeriy oqıw orınları oqıwshılarınıń dene tárbiyasına basshılıq etti. Sol jıllar ishinde ol dene tárbiyası basshıları tayarlaw kurslarında dene tárbiyası materiallarına tiyisli bir qansha lekciyalar oqıdı. P. F. Lesgaft eger oqıwshı jaslar dene tárbiyasına járdem beriw jámiyetinde tek xatker bolıp esaplasa da, negizi onıń basshısına aylanıp qalǵan edi.

P. F. Lesgafttıń jámiyet jumıslarında qatnasıwı soǵan alıp keldi, jámiyet iskerligi demokratiyalıq xarakterdi payda etti. Jámiyettiń balalar maydanshalarına kishi xızmetkerler hám hátte jumısshılardıń balaları da qoyıla baslandı. Balalar menen háreketli oyınlar, ekskursiyalar hám seyiller ótkerdi, qista konki hám shanalarda ushılar, jazda bolsa qayıq hám kemelerde júzetin edi. 1894 jıl baslarında jámiyet Lesgafttıń ǵayratı menen dene shınıǵıwlar basshılarınıń kursların ashıw haqqındaǵı máseleni xalıq bilimlendiriwı ministrliǵı aldına qoydı. Ministrlik kursları er adamlar menen hayallardıń birge tálim alıwlarına qatań túrde qarsı shıqtı. Ministrlik basqa tosqınlıqlardı da júzege keltirdi, olardı jónge salıwǵ'a eki jıl ketti. 1896 jıldıń yanvar ayında ǵana «Dene shınıǵıwlardan hayal basshılar tayarlaw ushın waqıtsha kurslar» ashıwǵa ruxsat etildi. Lesgaft kurslardıń basqarıwshısı etip tayınlandı. 1898 jılda onıń soranıwı menen kurslarda oqıw múddeti 3 jıl bolǵan «Dene tálimniń hayal tárbiyashıları hám basshıları kursları» atı astında qayta dúzildi. Kurslar qayta islingeninen keyin jámiyet iskerligi keńeyip ketti. Balalar oyınları hám dene shınıǵıwlarına kurslardıń oqıwshıları óndiris ámeliyatı rejiminde basshılıq ete basladı. Kurslardı tamamlaganlar Rossıyanıń kóplegen qalalarına barıp, balalar arasında alıp barılatuǵın dene tárbiyası jumıslardı jolǵa qoya basladı.

XX ásirdeń baslarında Lesgaft kurslar ornına Joqarı erkin mektep jarattı. Onda sol dáwirdegi eń jaqsı ilimpazlar leksiya oqıdı. Mektep bınasında studentlerdiń ha'r-túrli jıynalısları, jumısshılardıń jıynalısları ótkeriler edi. Jumısshı deputtalardıń soveti óz jumısın usı jerde alıp borg'an. 1907 jıl aqırında húkimet Joqarı erkin mektepti jawıp qoydı.

P. F. Lesgafttıń pútkil turmısı hám iskerligi shóra reaksion kúshleri menen úzliksiz gúresten, pútkil insaniyat mápleri jolda pán bayramı ushın gúresiwden ibarat boldı. Lesgaft biologiya, antropologiya, pedagogika, anatomiya, tariyx hám dene tárbiyası salasında jumıs alıp barıp hámde óz ilimiy jumısın ámeliyat penen ajıralmas túrde baylanıstırıp, óziniń dene mádeniyati teoriyası hám metodikasınıń tiykarǵı printspların rawajlandırdı.

P. F. Lesgaft islep shıqqan dene tálim teoriyasınıń tiykarǵı baǵdarları tómendegilerden ibarat :

1. Aqiliy tálim de, dene tálim de adamdı pútkil jámiyet baxıt hám ıǵbalı ushın ónimli miynet etiwge tayarlaw imkaniyatın beriwı kerek. Hár qanday tálimniń tiykarǵı maqseti adamnıń jeke mápin emes, balki jámiyetke payda keltiriwdi birinshi orınǵa qoyıwǵa erisiwden ibarat boliwi kerek. Adam deydi Lesgaft, pútkil ómirinde dóreتيwshi bolıwı, nátiyjesiz usıllardan paydalanbawı kerek. Sonday bolǵan táǵdirde ǵana adamnıń úzliksiz jeke kámalatına hám pútkil jámiyet mádeniyatınıń rawajlanıwına erisiw múmkin.

2. İnsan aqiliy iskerliginde de, dene iskerliginde de dóreتيwshilik aktivlikke qoyılǵan maqsetlerge erisiw ushın qurallar sanalı túrde saylangan táǵdirde ǵana erisiw múmkin. Sol sebepli Lesgaft shınıǵıw orınlaw nátiyjesinde payda bolǵan zatlamı bir-birinen parq ete alıwǵa ádetleniwdi, olardı óz-ara bir-biri menen salıstıra alıw hámde olarǵa baha bere biliw, yaǵnıy analiz ete alıwdı dene tálimniń eń zárurli wazıypalarınan biri dep esapladı. Lesgaft áne sol kóz qarastan shınıǵıwlardı kórsetip beriwdi emes, balki olardı túsindirip beriwdiń ózi menen shekleniwdi usınıs etedi. Bul zat oqıwshını orınlaǵan háreketin tákirar etip beriwge emes, balki

ol haqqında sanalı oyda sa'wlelendiriw, payda etiwge, onnan keyin bolsa sol háreketti tákirar orınlawğa májbúr etedi. Adam sanası deydi Lesgaft, onıń hár bir iskerligin aldınan orınlawı kerek.

3. «Hesh qanday kemshiligi joq normal organizm»ge iye bolğan adamnıń hár tárepleme jetilisiwine ónimli hám nátiyjeli miynet etiwge ılayıq bolıp tabıladı. Hár tárepleme kámal tabıw ǵana júdá az kúsh sarıplap, júdá qısqa waqıt ishinde eń jaqsı nátiyjelerge erisip islew imkaniyatın beredi.

4. Lesgaft adamnıń hár tárepleme jetilisiwi degende, adamnıń aqiliy hám dene kúshlerin bir-birine qosıp, duris rawajlanıwdı, sana jetekshi rol oynagan waqıt adam iskerliginde bul kúshlerdiń aktiv qatnawına múmkinshilik jaratıwshı olardıǵı tıǵız baylanıslılıqtı názerde tuttı.

5. Hár bir adam dene kámalatınıń jas, jınıs hám individual qásiyetlerin esapqa alıp, kúsh jumsawdaǵı áste-aqırınlıq hám izbe-izlik principına ámel etken táǵdirde ǵana hár tárepleme dene kámalatqa erisiwi múmkin.

6. Dene tálimniń ilimiy tárepten tiykarlap berilgen sisteması járdeminde jumıs tutqan táǵdirde ǵana tuwrı fizikalıq ósiwine erisiw múmkin. Dene tálimniń tájiriye sisteması kópshilik áwlad tájiriyesinde sinap kórilgeninen keyin ǵana tuwrı tájiriye dep tán alınıwı múmkin.

7. Dene tálim sistemasınıń ózi bolsa hár-túrli sharayat hám hár-túrli formada qollanıwshı, tálim-tárbiyalıq wazıypalarǵa qaray az-azdan ózgeriwshı onsha kóp bolmaǵan háreketler sistemasınan quram tabadı. Lesgaft júriw, juwırıw, sekiriw, ılaqtırıw yamasa atiw, gúres, ápiwayı gimnastik shınıǵıwlar, oynılar hám ekskursiyalardı áne sonday shınıǵıwlar dep esapladı.

P. F. Lesgaft óziniń dene tálim sistemasın jaratıp, Batıs Evropa mámleketleri dene tárbiyası sistemasına qattı sın pikir bildirdi. Ol bul gimnastika sisteması shınıǵıwları bala organizminiń anatomik dúzilisine uyqas emesligin tastıyıqlap berdi. Alım nemis hám shved gimnastikasın sın pikir bildirdiwde normadan aspadı hám uliwma, ózinen keyingi ilimpazlar, atap aytqanda, F. Lagranj (Fransiya) sıyaqlı gimnastikanıń áhmiyetin kemsitpedi. Kerisinshe, gimnastika shınıǵıwların keń qollaǵan halda dene tálimniń ilimiy tárepten tiykarlab berilgen sistemasın jaratıw ústinde isledi. Ol ilimpazlar hám pedagoglardı dóretiwshilik aktiv bolıwǵa, gimnastika hám sporttıń ádet kórinisine kirgen sırt el sisteması rus jasları dene tálimine kirip keliwine sın kóz benen qaramawǵa qarsı gúreske shaqırıp etti.

P. F. Lesgaft sistemasınıń tiykarǵı kemshiligi sonda, ol dene tárbiyasınıń klaslıq xarakterin tu'shinbedi, onı tek biologiyalıq ko'z-qarastan túsindirip berdi. Bunnan tısqari, ol basqa qátelerge da jol qoydı. Mısali, ol sport jarısları hám ushın gimnastika snaryadlarında atqarılatuǵın shınıǵıwların' paydalı ekenligin biykar etdi, dene shınıǵıwlarǵa úyretiwde kórsetiwdiń áhmiyetin kemsitti. Ol óziniń dene tárbiyası tariyxına tiyisli dóretpelerinde rus xalqı dene tárbiyasın tekseriwge jetkilikshe itibar bermedi. Sonday bolıwına qaramastan, Lesgaft dóretpeleri házirgi ku'nge shekem óziniń ilimiy ma'nisin saqlap keledi.

Ádebiyatlar

1. Eshnazarov J. Dene madaniyat rixi va boshqarish. T.: 2008.
2. Djalilova L.A. Dene tárbiya va sport tarixi. Óquv-uslubiy qóllanma. T: 2013.
3. Djalilova L.A. Dene tárbiya va olimpiya harakati tarixi. Darslik. T: 2017.

4- TEMA. Eń JAÑA DÁWIRDE DENE TÁRBIYASI HÁM SPORT (XX ásir basları - házirgi dáwirgeshe)

Eń jańa dáwirde sırt el mámleketlerinde dene tárbiyası hám sport rawajlanıwınıń qásiyetleri. Jáhán urısları orsındaǵı dáwirde sırt el mámleketlerde dene tárbiyası hám sport. Dene tárbiyasınıń áskeriylestiriliwi. Sporttıń professional hám zamanagóy baǵdarları. Xalıqaralıq sport háreketi payda bolıwınıń tiykarǵı faktorları. Sporttıń rawajlanıwi hám Xalıqaralıq sport shólkemleriniń dúzilisi. Xalıqaralıq sport federatsiyalari. Jáhán, Evropa

hám Aziya chempionatlari. Házirgi dáwirde sport háreketiniń rawajlanıwı hám aktual máseleleri. 1930 -1940 jıllarda dene tárbiyası hám sporttıń jańa usılları. Dene tárbiyası áskeriyłashtırılsh hám milirizatsiya jumıslarınıń kúshyishi. Ekinshi jáhán urısı jıllarında sport háreketi. Front artıda dene tárbiyası ǵalabalıq-sport jumısları. Xalıqtıń áskeriy-dene yargarlıǵı. Ózbekstan sportshılarınıń fashizm ústinen qazanılǵan galabaga qosqan úlesi.

XX ásir baslarında Jumısshılar gimnastika shólkemi awqamları Vengriya, Belgiya, Chexiya, Bolgariya hám basqa mámleketlerde shólkemlestiriw etildi. Isbilermenlik sport klubları da zárú'rli áhmiyet kásip etdi. Olar zavod, fabrika hám hár qıylı shólkemlerdiń basshıları tárepinen shólkemlestirilip, jumısshı hám xızmetkerlaıǵa qaratılǵan. Bul iskerlik tek sport hám turizm menen shuǵıllanıwǵaǵana qaratilib qalmasn, jumısshı hám xızmetkerlerdiń basshıları menen baylanısını jaqsılaw hámde hár qıylı aǵıslarǵa qosılmaslıǵınıń aldın alıwdı da názerde tutqan.

Isbilermenlik sport hám gimnastika shólkemleri Germaniya, AQSH, Angliya, Fransiya hám basqa mámleketlerde da payda boldı. 1913 jıl Gente qalasında (Belgiya) Germaniya, Fransiya, Belgiya, Avstriya mámleketleriniń jumısshılar sport shólkemleri wákilleri «Xalıqaralıq jumısshılar mádeniyat hám sport awqamı» Oraylıq byurosini tuzdı. Ol 1914 jıl fevraldan baslap Bryusselda óz iskerligin basladı. Birinshi jáhán urısı jıllarında da bul shólkem óz iskerligin tómendetpedi.

Dene mádeniyatda rekreatsion háreketler. Rekreatsiya - qay qay tiklew, salamatlandırıw, demalis mánislerin añladı. Dene mádeniyat rawajlanıwında rekreatsion háreket zárú'rli orın tudı. Sebebi ol aktiv dem alıwdıń sáwlelengen qural, usıllarınan esaplanadı.

Rekreatsion dene mádeniyat háreketiniń rawajlanıwına obyektiv sebepler kóp. Yaǵnıy zavod -fabrikalar, mektepler hám basqa jaylardı qurıw ushın jaylardı bánt etiw, qalalardıń keńeyiwı, ekologiyanıń aynıwı, jumısshı hám miynetkeshler jumıs waqtınıń kóbeyiwı, dem alıw hámde demalisqa múmkinshiliklerdiń azayıwı bolıp tabıladı. Jaslar orsında ishıw, chekish, gúdebuzarlıq hám tártipsizliktiń ósiwi da olarǵa qarsı ilajlar aparıwdı lap etdi. ǵı bir tárepi sonda, pán-texnika rawajlanıwı hám birpara adamlardıń turmıs sharayatı aktiv háreket etiwden orqada qalıp ketti. Nátiyjede, gipodinamiya halları rawajlana basladı. Bulardıń barlıǵı salamatlıqdıń susayishi hám keselliklerdiń kóbeyiwine alıp keldi. Áne sol illetlerden saqlanıw jolında dene tárbiyasıdan paydalanıw ishiari qalıplesti.

Dene tárbiyasınıń áskeriylestiriliwi hám fashistlestiriliwi. Birinshi jáhán urısınan keyin kapilistik mámleketlerde dene tárbiyasını tógridan-tógrı keń kólemde áskeriylestiriw ayırım mámleketlerde bolsa onı fashistlashtırish baslanıp ketti. Sırt el mámleketleri oqıw orınlarında alıp barılıp atırǵan dene tárbiyası programmaları qay kórip shıǵıldı. Miynetkeshlerdiń sport shólkemlerine kiriwin jeńillestirdi, olardı kárxana ıyesine qarawlı fabrika -zavod sport klublarıǵa, skaut shólkemlerine, dene tárbiyasınıń katolik hámde xristian uyshmalarıǵa rıtıw jumısların háwij aldırıp jiberdi. Sırt el mámleketleri sport shólkemlerinde jaslardı dene tárepten hár tárepleme ósiriw emes, bálki olarǵa áskeriy bilimler, kónlikpe hám ilimiy tájriybeler beriw, óz ideyalarını májbúrlap sındırıwge urınǵan.

Germaniyada agressiv nemis áskeriy múmkinshiliklerin qay tiklew planların kóterip shıǵa basladı. Olar nemis jaslarını dene tárepten quwatlı, «Ullı Germaniya»ni qay tiklewdi hámde nemis miliristlariniń «Germaniya hámmeden joqarı» degen shaqırıǵını ámelge asırıwdı tolıq isydigan etip tárbiyalawǵa intildilar. Fashistlar qattı terror etiw nátiyjesinde ǵarrı nemis sport shólkemleriniń qarsılıǵını jeńiwge hámde sport háreketin fashistlar jolǵa salıwǵa eristi.

Fashistlardıń «sport» tárbiyası «Quwanış sebepli kúsh» shólkemi qasında dúzilgen «miynet fronti» (fashist kásiplik soyuzları) quralları da ámelge asırıldı. 1936 -1939 jıllarda sporttı fashistlashtırish hám de kúshaydı. 1938 jıl da shólkemlestiriw etligan Dene shınıǵıwlar milletshillik imperiya soyuzida óz anlatpasını ptı. Fashistlar Iliyasıda da dene tárbiyası hám sport jumısları keń kólemde áskeriylestirildi hám fashistlashtirildi. 1922 jıl da hákimiyat tepasiga

kelgen Iliya fashizminiń siyasatı «Ullı Iliya»ni dúziw ushın jańa imperialistik urısqa yarlanishqa qaratıldı.

Iliyada mektep jasındaǵı balalar hámde jaslardıń dene tárepten ósiwi hám olarǵa fashistlar tárepten beriletuǵın tárbiya jumıslarına bilimlendiriw ministrliginiń dene tárbiyası departamenti hám arnawlı sociallıq shólkem «Opera natsionale Balılla» basshılıq etdi. «Balılla» tiykarınan 8-13 jaslardaǵı ul balalardı birlestirgen. 14-18 yoshdagi óspirimler «Avangardisti» shólkemine kirgenler. 8-13 yoshdagi qızlar «Pikoli Iliyane» («Kishi yoshdagi Iliyan qızlar»), 14-18 yoshdagi qızlar bolsa «Djivaniye Iliyani» («yosh Iliyan qızlar») shólkemlerine birlestirilgenler. «Opera natsionale Balılla»dıń 93 bólimi bolǵan. Fashistlar «sekrerlari» basshiligidagi bul bólimlerdiń 4000 ga jaqın jergilikli shólkemi bar edi. «Balılla» iskerligi mámleket tárepten ajratılǵan iri aqsha, kapilistlar hám burjua shólkemleriniń járdemi menen támiyinlendi. «Balılla» shólkemlerinde jeńil atletika, qilishpazlıq, gimnastika, eskek esiw hám ǵı basqa keń qollanıladı. Usınıń menen bir qarda hár bir orında geografıyalıq hám ıqlım sharayatlarına qaray, arnawlı sport túrleri: Alpda w shańǵı sportı, teńiz jaǵasında júziw, jelken sportı, dáryalarda júziw, eskek esiw, tegislikde at sportı, balshıq jerde sport oınları (regbi, futbol, basketbol, voleybol), ılaqtırıw, velosiped sportı hám sporttıń motorlı túrleri da rawajlandırıldı.

Bularda sporttıń avtomobil, mototsikl, aviatsiya, planer hám parashyut túrleri, qilishpazlıq, gúres, boks, salmaqlıq kóteri w gimnastikanı raqqiy ettiriwge úlken áhmiyet berildi. Iliyada fashistlar armiyasına rezervlar tayarlaw maqsetinde «Opera natsionale dopolivora» atı menen júdá kóp shólkemler wjudga keltirildi.

Yaponiyada dene tárbiyası hám sport jumısların áskeriylestiriw asa tez pát penen alıp borildi. Siyasatı jańa qaraqshılıq urısına yarlanish wazıypalarına bóysundirilgen yapon imperialistleri áne sol maqsetlerde mektep, sport hám gimnastika shólkemlerinen keń paydalandılar. Oqıw orınları hám sport shólkemleri áskeriy-dene tárbiyasınıń, shovinistik hám miliristik keyiplerdi propaganda etiwdiń tiykarǵı orayları bolıp qalǵan edi. Eń jaqsı koman bolıp tabıladı hám sport kadrları jetiwtirib shıǵarǵan kolledj hám oniversitetlarda áskeriy-dene tárbiyasınıń tiykarǵı quralları dzyu-do, qilishpazlıq, ılaqtırıw, gimnastika, júziw, jeńil atletika, voleybol, regbi hám b. edi. 1927 jılda húkimettiń kórsetpesine muwapıq Yaponiyanıń oqıw orınlarına oqıwshı jaslarǵa áskeriy tálim beriw Gaulgofer hám Shtrayxerni kúsheytiw ushın ofitserlardıń úlken bir toparı jiberildi.

Jáhanda dene tárbiyası hám sport rawajlanıwı birdeyde bolmaǵan. Batisda sport menen shuǵıllanatuǵınlardıń sociallıq gruppalarınıń hár qıylı baǵdarları payda bolǵan.

1920 jılda birinshi jáhán urısın keyingi dáwirdegi olimpiada oınları bolıp ótti. Bul oınlar Belgiya payxti Antverpen shaxrida ótkerildi. Urıs nátiyjesinde jetkizilgen zálel ekonomikalıq qıyınshılıqlar oınlardı tayarlaw hám ótkeriwge tásir etdi. Belgiya húkimeti zárúr bolǵan sport dóretpeatlarını qurıwǵa jetkilikli dárejede aqsha almaǵanı ushın da sport qurılısları ayırım metsenat- kapilistlar bergen járdem hám sportshılar orsida jıynalǵan aqsha esabına qurıldı.

1920 jılda bolatuǵın Alimpia oınları Xalıqaralıq jaǵday keskinlashib ketken bir waqt yarlanildi. Dúnyanıń oltidan bir bólegi jáhanda birinshi jumısshı -dıyxanlar mámleketi payda boldı. Birinshi ret VII olimpiada oınlarında bes kontinent sportshılarınıń birligi hám doslıǵınıń simvoli - besew Xalıqaralıq olimpiada bayraǵına hirpiradi. Biraq, buǵan qaramasn, Germaniya hám onıń jáhán urısındaǵı Awqamleriniń sportshıları olimpiada oınlarına qoyılmadı.

Xalıqaralıq sport háreketi hám olimpiada sportınıń rawajlanıwı.. Batis mámleketleriniń kóbisi olimpiada sport túrlerin rawajlandırıwǵa úlken itibar berip atır edi. Urısın keyingi jıllarda Batis mámleketlerinde Olimpiada sport túrlerin rawajlandırıwdıńda bir qar tiykarǵı jónelisler payda boldı.

Birinshiden, Olimpiya sportın rawajlandırıwdıńda mámleketlerdiń roli ósip bardı.

Ekinshiden, Olimpiya sportına tásir etiwshi monopoliyalar, korporatsiyalar, firmalardıń finanslıq támiynatı mámleket menen birge ámelge asırıldı.

Ushinshiden, úlken sportda ilimiy-texnikalıq rawajlanıw nátiyjeleri keń qollanıla basladı.

Törtinshiden, sportshılardı tayarlaw maqsetinde arawlı oraylar, bir neshe mámleketler birlesip shınıǵıwlar ótkeriw jayları ámelde qollanıldı.

Xalıqaralıq sport háreketi hám Olimpiada oyınların ótkeriliwi jaslardı sportqa rtıw, inli jaslardı tárbiyalaw hám olardıń sport uqıpların asırıwda úlken xoshametlentiretuǵın kúsh boldı. Bul processler AQSH, GFR, Fransiya, Iliya, Skandinaviya mámleketleri hámde Shıǵısta Yaponiya, Koreya sıyaqlı mámleketlerde keń rawajlandı.

Germaniya. Nemis sportshılarınıń Xalıqaralıq sport hám Olimpiada maydanlarına shıǵıw jolı ańsat kechmadi. Xalıqaralıq Olimpiada komitetiniń (XOQ) sheshimine qaray Birinshi jáhán urısınıń tiykarǵı baslawshısı retinde Germaniya 1920 jıl(Antverpen) hám 1924-yılgi (Parij) Olimpiada oyınlarına qoyılmadı. Lekin Germaniya húkimeti hám jámiyetshil sport shólkemleri mámlekette sporttı rawajlandırıwdıń ushın barlıq múmkinshiliklerden paydalandılar. 1926 jılǵa kelip, nemis sportshıları salmaqlı atletika, at sportı, jeńil atletika, grek-rum gúresi, suw polosi sıyaqlı túrleri boyınsha jáhanda aldınǵı orınlardı iyeledi. 1928 jılda Amsterdamdagi oyınlarda nemis sportshıları payda bolıp, bır jola joqarı nátiyjelerge eristi. Olar alǵan medalları sanıǵa kóre ekinshi orındı iyeledi. AQSH sportshıları birinshi orında edi.

1930 jılda Germaniya 1936 -jılǵı Olimpiada oyınların ótkeriw huqıqına iye boldı. Nátiyjede XI Olimpiadada Berlinda hám IV qısqı Olimpiadada oyınları Gormish - Partenkirxenda ótkerildi.

1933 jılda Gitler mámlekette fashistik hám miliristik tártiplerin ornatıp, Olimpiada oyınları bayraǵına astında óziniń jaramsız siyasatıdan paydalandı. Bunday sharayat Olimpiada oyınların ótkeriwge qarsı demokratiyalıq kúshler qanshellilik háreket etgisin, oyınlar Berlinda shkil etildi. Germaniyadaǵı tolir basqarıw du'zimi óziniń Evropadaǵa «Jańa rejimin» kórsetiw etdi.

Germaniya óz aymaǵında ótkerilgen Olimpiada oyınlarında hámmeden kóbirek medallar alıwǵa eristi. Uluwma, medallar tómendegishe bóliwlandı: Germaniya - 89 (33-26 -30) , AQSH - 56 (24-20 -12) edi. Germaniyanıń akademiyalıq eskek esiw (baydarka hám kanoe), salmaqlı atletika, gimnastika, at hám jelken sportı, boks, bes gúres sıyaqlı túrleri ústinligi bar edi.

1936 yılgi qısqı Olimpiadadada w shańǵısı boyınsha er adamlar hám hayallar orsındaǵı jarıslarda Germaniyaǵa teń keletuǵın raxipler da joq edi.

1938 jılda XOQ ǵı bir úlken qátege jol qoydı. Yaǵnıy sporttı rawajlandırıwdıńdaǵı xızmetlerin ushın gitlerchilar Germaniyasını «Quwanış arqalı kúsh» kubogi menen táǵdirledi.

Iliya. Dene tárbiyası hám sport bul mámlekette keń sheńberde raqqiy etdi. Mussolininiń siyasatı jańa urısqa tayarlıq hám ullı Iliyanı jaratılıwma qaratıldı. Áskeriy-sport jumısları sport klublar, jámiyetler hám awqamlarda alıp barıldı.

Iliya sport shólkemleri Milliy Olimpiada komiteti (MOQ) tárepinen basqarıldı hám Xalıqaralıq sport turmısında aktiv qatnas etdi. Iliya sportshıları 1900-jıldan baslap, úzliksiz túrde Olimpiada oyınları, Evropa chempionatlari hámde ǵı basqa Xalıqaralıq sport jarıslarında qatnasıw etip keldi, Iliyanıń futbol boyınsha saylandı komandası («Skuadra Adzurra») eki márte (1934, 1938 jılil) chempion boldı. Ol 1936 jılda Olimpiada altın medalına iye boldı. Jáhán hám Evropa chempionatlarida Iliyalıq qilishbozlar, velosipedshiler, oq otuvchilar, w shańǵıları, gimnastikashılar hám basqa bir qar sport túrleri wákilleri jeńislerdi qolǵa kirgizdi. Iliya derlik barlıq Xalıqaralıq sport awqamları quramınan orın iyelegen edi.

Yaponiya. Bul mámlekette milliy ayırıqshalıqlar tiykarında dene tárbiyası hám sport rawajlanıwı joqarı dárejede ósip bardı. Sol dáwirlerde Yaponiyanıń siyasatı Aziyanı basıp alıwǵa qaratılǵan edi. Sol maqsette mektepler hám sport -gimnastika shólkemlerinen ónimli paydalanıldı. Oqıw orınları hám sport klublari dene tárbiyası hám sporttı rawajlandırıwdıń tiykarǵı orayına aylantırıldı. Bolajaq ápiwayı áskerlerdi tayarlaw baslanǵısh mekteplerde, ámelge asırıldı. Bunda eski milliy dene shınıǵıwlar, yaǵnıy dzyu-do, kenzo (yaqlarda qilish túsiw), oq jaydan oq ılaqtırıw hám házirgi zaman sport túrleri: gimnastika hámde oyınlar qollanılǵan. Kolledjler hám onıversitetlarda áskeriy kadrar yarlanıp, olarda da dzyu-do, karate, qilishpazlıq, oq ılaqtırıw, gimnastika, beysbol, regbi, júziw, jeńil atletika shınıǵıwlarınan maqsetli paydalanılǵan. Yaponiyada sumo milliy gúresi keń rqaılǵan.

Yaponiya sportshıları Xalıqaralıq sport jarıslarında aktiv qatnas etip keldiler. Olar 1912 yilgi V Olimpiadadan 1936 jılдаğı XI Olimpiadadagacha mudamğı türde qatnasıw etdi. Birinshi altın medalı M. Oda 1928 jılда úsh hatlab sekiriw bellashuvlarida qolğa kirgizgen. 1932 yilgi Olimpiada oyunlarında (Los-Anjeles) Yaponiyaliklar júziw boyınsha 6 türden besewinde jeńiske erisedi. 100 m. aralıqqa erkin júziw boyınsha 15 jaslı Ya. Miyazaki birinshi orındı iyeledi. 1500 m.ga erkin júziw boyınsha 14 jaslı K. Kimura jeńimpaz shıqtı. Ol jas bolsa -de, bul aralıqdı 19 minu 12, 4 sekundada basıp ótip, jáhán rekordını ornatdı. Bul nátiyjeni basqalar tek 20 jıldan keyin ózgertiwge' muvaffaq bolıwǵan. Yaponiyalıq shabandoz T. Insi oyunlarda altın medal iyesi bolıwǵa eristi. 1936 yilgi Olimpiadada yaponlar suwda júziw boyınsha 11 medalǵa iye bolıp (4-2-5), bul sport túrinde birinshi boldı.

Berlin-Rim-Tokio uchligidagi siyasiy munasábetler hám urıs háreketleri qaraqshılıq hámde fashistlashish dárejesine kóre bir-birin toldırdı. Oqıwshılar hám jaslardı áskeriy-dene tárepten tayarlaw, áskeriy xızmetlerdiń áskeriyligini asırshda sport -gimnastika burjua shólkemi mámleket hákimiyatǵa jaqından járdem berdi. Xalıqaralıq sport háreketi hám onıń jeńimpazlarına belgili dárejede boysınǵan bul mámleketler Olimpiada oyunlarında sanalı aktivlik hámde ústinlik menen qatnasıw etip keldi. Bunday tárepler hár bir mámleketdegi sportshı jaslardıń qızıǵıwshılıqların rawajlandırıwǵa zárú'rli úles qosqanlıǵı menen itibarǵa ilayiq bolıp tabıladı.

Demokratiya wákilleri dep júrgizilgen AQSH, Fransiya, Ullı Briniya, Skandinaviya mámleketlerinde dene tárbiyası hám sport -gimnastika háreketi anaǵurlım ózgeshe rawajlana basladı. Olar haqqında tómendegi maǵlıwmatlar gúwaliq etiwı múmkin.

AQSH. Urıslar aralıǵı dáwirinde AQSHda finanslıq ekonomikalıq jaǵdayǵa úlken itibar berildi, bul jáhanda raqqiy etken kapilistik dúnyanı payda etti. AQSH jáhanda hákim bolıw siyasatını alǵa surdı. Basqa mámleketlerge amerikalıqsha jasaw tárizin rg'ib ete basladı. Bul jolda sportshılardıń Xalıqaralıq jarıslarda qatnasıwı maqsetke qaratılǵan ilajlardan biri boldı.

Jaslardı tárbiyalawdıń zárú'rli wazıypası retinde sportqa bólek áhmiyet berildi hám sport shólkemleri iskerligin qattı qadaǵalaw astıǵa aldı. Kóplegen shtlardagı mekteplerde dene tayarlıq haqqında nızamlar qabıllawdı. Sol nızamlar tiykarında finanslıq járdem beriw, dene tárbiyası oqıtıwshılarını tayarlaw, dene tárbiyası sabaqlarına ajratılǵan waqıtlardı belgilew názerde tutıldı. Nátiyjede ulıwma tárbiyanıń bir bólagi retinde dene tárbiyası nızamlastırıldı. 17 jasqa deyingi balalar hám óspirimler mektepler sport skaut shólkemlerinde dene tárbiyasını alıwadı. Bunda gimnastikaǵa salıstırǵanda sport oyunlarına kóbirek itibar kúsheytildi. Baylardıń balaları kolledjler, universitetlerde bilim alıp, dene tárbiyası menen sport klublarida gúmira boldı. Amerikada kolledjler hám oniversitetlar tiykarınan sport jumıslarınıń orayı esaplanar edi. Amerikanıń kolledj hám oniversitetlarida kóbirek jeńil atletika, júziw, basketbol, eskek esiw sportı, tennis, beysbol, amerikalıqsha futbol menen shuǵıllanıw shkil etildi. Joqarı oqıw orınlarıaro universitet sportınıń milliy assotsiatsiya (NCAA) yetkachi shólkem esaplanar edi. Bul shólkem 1906 jılда dúzilgen edi.

Amerikada háweskerlik sportı háreketinde islengen atletika awqamı tiykarǵı rol oynaydı. Bul shólkem Amerikada ámeldegi bolǵan barlıq sport shólkemleri ústinen basshılıq etdi, tek universitet sportı ózbetinshe edi. Atletik awqam basıda iri finanslıq hám óndiris kapılı turar edi. Eki urıs aralıǵında Amerikalıq sport boyınsha jáhándagi eń iri hám kúshli mámleketke aylandı. Amerikalıq sportshıları jazǵı hám qısqı Olimpiada oyunları, jáhán kóleminde ótkerilgen sport jarıslarınıń mudamǵı urıs qatnasıwshısı bolıp qaldı.

Professional sport birqansha rawajlanıp, bunda hár qıylı reklamalar, baspasóz, radio hám keyinirek televideniyada úzliksiz úgit aparıw zárú'rli rol óynadı. Bul óz gezeginde sport trestleri, kompaniyalar, iri sdionlar qurıw sıyaqlı arnawlı salamatda óndiris salasın júzege keltirdi. Bunday sharayatlarda ótkerilgen jarıslar (diydarlasıw) hám ilajlar uqıplı basqarıwshılarǵa úlken baylıqlar keltirdi. Amerikada professional sport bizneske (salamatda, salamatda) aylandı. Ishbilarmonlar sportshılardı ekspluaciya etiw jolı menen úlken baylıqlar topladı. Mısalı, 1927-jılда boks boyınsha jáhán chempionati ótkerilip, Tunney hám Demis ushrasiwi shólkemlestirildi hám odan 2 mln. den artıq dollar payda alınadı. Nátiyjede Amerikada bokschılar, basketbolchılar,

futbolshılar, regbichılar, beysbolchi hám xokkeychi sportshılar var retinde satılatuǵın hám satıp alınatuǵın dárejege jetip, bul process keń rmaqıanıp ketti.

Fransiya. Jaslar dene tárbiyası hám sportı Fransiya da ayırıqsha tárzde rawajlanıp bardı. 1920 jıl da mektep yoshigacha bolǵan balalar hám mektep oqıwshılarınıń dene tárbiyası haqqında nızam qabıllandı. Áskeriy ministrlik oqıw jurtlarda dene tárbiyası hám sport haqqındaǵı qaǵıydanı stiyıqladı. Dene tárbiyasınıń qural hám usılları hasası ushın Joq Eberiniń tábiy-yansh gimnastikası sisteması qay islengen jaǵdayda hám shvedlar gimnastikasınıń birpara bólimleri alınǵan edi. Kóp sanlı sport klubları hám shólkemlerinde Olimpiada oynıları túrleri, ásirese, futbol, w shańǵısı sportı hám figuralı ushıw sıyaqlılar keń rawajlandı.

20 -jıllar aqırı hám 30 -jıllar basıda mámlekette aktiv dem alıw processinde sportnı paydalanıwǵa úlken itibar berildi. Bunda rekreatsioon sport keń quloch yozdı. 1936 jıl da sport jumısı hám aktiv dem alıw mámleket basqarması dúziliwi menen rekreatsioon sport óz huquǵına iye boldı. Parijda eki márte Olimpiada oynıları ótkerildi, yaǵnıy 1900 jıl da - II, 1924 jıl da - VIII oynıları. 1924 jıl Shamoni qalasında I qısqa Olimpiada oynıları dúzildi. Bul dáwirlerde Parijda kóplegen Xalıqaralıq sport awqamlarınıń shb-kvartıraları jaylasqan edi.

Sport oynıları sisteması. Sport oynıları sisteması gimnastika sisteması qarında jáhándagi júda kóp mámleketlerde shólkemlesken. Olardıń shólkemlestirilgen hám stilistik formaları ayırıqsha printsplarda struktura ptı. Onıń tiykarında jarıslar ushın mólsherlengen hám jaqsı nátiyjelaıǵa erisiwdi kozda tutqan shınıǵıwlar kórsetilgen edi. Sistema hár qıylı mámleket xalıqlarınıń turmıs sharayatında ushraytuǵın túrme-túr shınıǵıwlar hám oynıları ózinde sáwlelengenlegen. Qala hám awıllarda ótkeriladigan bayramlarda gúressheńlar, mushtlashuvchılar, akrobatlar, qilishbozlar, juwırıw hám sekiriw usları, polvonlar óz uqıpların kórsetiw etkenler. Arqa mámleketlerde shańǵıda hám konkida ushıw jarısları ótkeriladigan.

Qala hám awıllardıń xalqı arasında at júriw, qilishpazlıq, golf oynı, kriket, oq jay hám topanshadan oq ılaqtırıw, hár qıylı ańlar keń rawajlanǵan. Kóplegen mámleketlerde oqıw orınları - universitetler mektepler, kolledjler shkil etilip, olarda akademiyaalıq sport hám sport oynıların rawajlandırıwǵa itibar qaratılǵan.

Háweskerlik hám professional sport. Kolledjler hám onıversitetlardagi sport keń jámiyetshilik sheńberine yoyilib, fizikaliq shınıǵıw hám aktiv dem alıw quralıǵa sheńber bargan. XIX ásir oxırlarında sport háweskerlik hám professional dárejesine shıǵıp alǵan. Bul 1894-jıl Parijda háweskerlik sportınıń printspların úyreniw hám onı keń jayıwǵa arnalǵan Xalıqaralıq Kongressda rásmiy stiyıqlanǵan.

Háweskerlik sportı. Háweskerlik sportıǵa huquq beriwden maqset aristokratik sport sheńberindegiler hám basqa rawlardaǵı sportshılardı shegaralaw, óz gezeginde bolsa dene miynet menen shuǵıllanatuǵın jumısshılar, sport salasındaǵı qanıgeler, tárbiyashılar, pedagoglarǵa keń múmkinshilik jaratıp beriwden ibarat. Miynet processinde sport menen shug'ullanib shınıǵıw hám ǵı miynet haqı alıw háweskerlikke zid bolıp tabıladı, degen ideya payda boldı. Usınıń nátiyjesinde, bul process professionallikni júzege alıp kelgen. Nátiyjede klublar shólkemlestirilip, háweskerlik sportı háreketi rawajlana baslaǵan. Klublar da, mámleket da jeke kóriniske iye edi. Sebebi jumısshılardan jıynalǵan aǵzalıq badalları klub ǵárezetlerin qoplay almas edi. Ilgerileri tek bir sport túri boyınsha klublar islengen. Keyinirek bolsa bir neshe sport túrleri boyınsha klublar júzege keldi. Usılar qarında sport jámiyetleri shkil etigan. Sport háreketiniń rawajlanıwı jarıslardıń qaǵıydaların jaratıw, rekordları rásmiylestiriw, informaciyaardı jıynaw sıyaqlı xızmetlerdi júrgiziwdi lap etdi. Bul áwele milliy, keyinirek sport túrleri boyınsha Xalıqaralıq awqamlardı shólkemlestiriwge alıp keldi, yaǵnıy awqamlar, ligalar, federatsiyaalar júzege kelgen.

Birinshi milliy awqam - AQSHniń beysbol milliy federatsiyası edi. Ol 1858-jıl da shólkemlestiriw etilgen. Oradan bes jıl ótkennen (1863 jıl), ingliz futbol ligası payda boldı. Keyinirek bolsa gimnastika, qilishpazlıq, boks hám basqa sport túrleri boyınsha milliy awqamlar Evropa, Amerikalıq, Aziya, Avstraliya mámleketlerinde da shkil etildi. Sport háreketiniń keńeyiwi, kontinentlerde milliy sport awqamlarınıń dúziliwi, Xalıqaralıq sport federatsiyaların

shólkemlestiriv etiliwi hám jarıslar ótkerip turılıwı Xalıqaralıq Olimpiada óynlarini qay tiklew hám ótkeriwge alıp keldi. Bul haqqında bólek bab nısıw múmkin.

Professional sport. Háweskerlik sportı qarında professional sport da rawaj ptı. XVII-XVIII ásirlerde ámeldegi bolğan bayraqlı sport ornına házirgi dáwir professional sportı payda boldı, bul salamatda -óndiris hám finanslıq kapıl menen tıgız baylanıslı edi. Professional sportshını satıp alıw hám satıw múmkinligi sebepli jallanba jumıs kúshi predmetine aylanadı (11-súwret). Sebebi ol tovarlardı reklama etiw hám basqa rawlarda úlken payda keltira basladı. Pro-fessional spoitchi hám isbilermenlerdiń (menejer) óz-ara munasábetleri shártnamalar tiykarında rásmiylestiriledi. «Qanday bólmasin jeńis» uranı astında úlken pul ornına barlıq orınlarda reklama etiw professionalizm jolında ámelge arttırıp barildi.

Sportshılarga náshebent zatlar (doping) beriw, olardıń dene, ruwxıy qásiyetleri jasalma túrde kúsheytildi. Professional sport kóргеzbelerinde jinoyatkorlik jumısları da ámelge asırılıwı názerde tutılğan edi. Professional sporttı rawajlandırıwdıń menen kassa jıynawın, reklamalar, hár qıylı haytayarlıq jolıq menen úlken paydanı qolğa kiritedi.

Professional sporttıń unamsız tárepleri menen biigalikda onıń úgit jolındağı birpara unamlı qásiyetlerin da tán alıwğa tuwrı keledi. Yaǵnıy ommaniń dene shınıǵıwlar menen shuǵıllanıwı, jaslardı sport, oyn hám gimnastika boyınsha shólkemlestirilgenklublarga rtıwda bul sport háreketiniń ayırıqsha xızmetlerin ámeldegi bolğan.

Birinshi jáhán urısı aldınan, urıs jıllarında dene tárbiyası hám sporttı milliylestiriv pátine shıqtı. Imperialistik húkimet áskeriy qurallanıwdı kúsheytiw, orınbasarlardı (rezerv) áskeriy-dene tárepten tayarlawishini jaqsılawğa úlken kúsh sarp etiw ete basladı. 1911-jıldan baslap Germaniyadağı sport awqamlarınıń barlıq jollama hám programmaları jaslardı milliy ruhda tárbiyalawğa shaqıradı. Bunda kóbirek áskeriy-sport oynları, úlken gruppada júriwler, sport klubları shólkemlestiriv pátine shıqtı. Nemis mekteplerinde áskeriy-dene tayarlıq sabaqları shkil etilip, háptede 3 soatgacha shınıǵıw ótkerila baslandı hám hár kúni 10 minulı gimnastika hám júriw (marshirovka) shkil etildi.

Fransuz áskeriy leytenantı Jorj Eber (1875-1957) óziniń áskeriy dene tayarlıq usılını shkil etdi. Bunda júriw, sekiriwlar, júk kóteri, ılaqtırw, júziw, qorgaw hám hújim sıyaqlı dene shınıǵıwlarǵa yanildi. Sonıń menen birge, ol áskerlerge miltıq, topansha, shpagadan paydalanıw, at júriw, mototsikl jer aydaw, qayıqlarda eskek esiw, jelkenlerdi qay tiklew, bel, lom, pıshqı, bal hám shókkishlerdi qollay biliw sıyaqlı sapalardı demde ózlestirivdi usınıs etdi. Eber sportqa qarsı bolıp, tek sportdağı professionallikniń saldamlı tárepdarı edi. Ol «Sport dene mádeniyatǵa qarsı» atlı kipin jazadı. Ol sol rawǵa bassılıq qilsada, ilimiy tayarlıqqa iye emes edi hám óz stilistikam tek tájiriybeler tiykarında quraydı. Eber Demenidan ayırıqsha túrde hayal-qızlardıń dene tárbiyasıǵa qarsı noilimiy pikirler ańladı. Onıń pikirinshe, er adamlardıń shınıǵıwların hayal-qızlar da orınlawı kerek. Bunı uyretilgen haywanlar mısasında kóriw múmkinligin ayıp otedi. Eberniń stilistikam Fransiya hám basqa bir qar mámleketlerdegi áskeriy oqıw orınlarında áskeriy-dene tayarlıq shınıǵıwlarında qolladı.

Dene tárbiyasını milliylestiriv AQSH, Angliya hám basqa mámleketlerde da ámelge asırıldı. Oq ılaqtırw jámiyetleri, dene hám áskeriy tayarlıq komitetleri, skautlar jangovor otryadlariniń dúziliwi, sonıń menen birge, oqıw orınları programmalarına áskeriy-dene tayarlıqdıń kiritiliwiden maqset salamatlıǵına kóre jaramlı kisilerdi áskeriy xızmetke tayarlawdan ibarat edi.

Ádebiyatlar

Akramov A.K., Ózbekistonda dene madaniyat va sport rixi. Óquv qóllanma. -T.: ÓzDJTI nashr, 1997.

Xoshimov K. Pedagogika tarixi. T.: "Óqituvchi", 1996.

Ernazarov E. Olimpiada – jahon sporti bayrami. T.: "Sharq", 2008.

Eshnazarov J. Jismoniy madaniyat tarixi va boshqarish. T.: 2008.
O'zbekistonning yangi rixi. 1-3 kitob. T.: "Sharq", 2000.
Ergashev Q., Hamidov H. O'zbekiston tarixi. O'quv qollanma. T.: 2015.
Djalilova L.A. Jismoniy tarbiya va olimpiya harakati tarixi. Darslik. T.: 2017.

5- TEMA. ORAYLIQ AZIYADA ÁYYEMGI DÁWIR HÁM OR ÁSIRLERDE DENE TÁRBIYASI

Áyyemgi dáwirde Orayliq Aziyada dene tárbiyasiga tiyisli arxeologik pilgan zatlar ham jazba derekler. "Avesto"- áyyemgi jazba ruwxiy ham bilimlendiriw derek retinde. Áyyemgi Orayliq Aziya xalqlarining talim-tarbiya sisteması ham turmis formasında dene tárbiyasining áhmiyeti. Áyyemgi babalarımız dene tárbiyasining qásiyetleri. Áyyemgi O'zbekstan xalqlarining oynlari ham dene shınıǵıwlarining ulıwma xarakteristikası. Orayliq Aziyada or ásirler dáwirinde dene tárbiyası (IX - XVI ásirler). Shıǵısniń ullı oqımısı ham oyshıllarining dene tárbiyası haqqındaǵı pikirleri. Abu Ali Ibn Sinonıń "Medicina nızamları " shıǵarmasında dene tárbiyası haqqında. Ámir Temurdıń áskeriy-dene talimoti. Or ásirler dáwirinde Orayliq Aziya xalqlarining dene shınıǵıwları ham milliy oynlari.

Orayliq Aziyada áyyemgi dáwirde dene tárbiyası. Áyyemgi dáwirde Orayliq Aziyada dene tárbiyasiga tiyisli arxeologik pilgan zatlar ham jazba derekler. "Avesto"- áyyemgi jazba ruwxiy ham bilimlendiriw derek retinde. Áyyemgi Orayliq Aziya xalqlarining talim-tarbiya sisteması ham turmis formasında dene tárbiyasining áhmiyeti. Áyyemgi babalarımız dene tárbiyasining qásiyetleri. Áyyemgi O'zbekstan xalqlarining oynlari ham dene shınıǵıwlarining ulıwma xarakteristikası.

Orayliq Aziyada or ásirler dáwirinde dene tárbiyası (IX - XVI ásirler). Shıǵısniń ullı oqımısı ham oyshıllarining dene tárbiyası haqqındaǵı pikirleri. Abu Ali Ibn Sinonıń "Medicina nızamları " shıǵarmasında dene tárbiyası haqqında. Ámir Temurdıń áskeriy-dene talimoti. Or ásirler dáwirinde Orayliq Aziya xalqlarining dene shınıǵıwları ham milliy oynlari.

O'zbekstan Respublikasining brinchi Prezidenti I. A. Karimov: «riyxga shaqırıq eter ekenbiz, bul xalıq yadı ekenligin názerde tutıwımız kerek. Yadız barkedamal kisi bolmaganidek, oz tariyxin bilmagan xalqniń keleshegi da bolmaydı», - dep jańa tariyximizga jol ashıp berdi.

Orayliq Aziya xalqlari dunyanıń eń áyyemgi riyxga iye bolgan xalqlari qarına kiredi. Orayliq Aziya aymagında jasaǵan babalarımız joqari ham ayriqsha mädeniyatı payda etken.

O'zbekstan xalqlari mädeniyatı tariyxı har qıylı dereklerde oz anlatpasını tapqan. Olardıń mazmunı ulıwma mädeniyat strukturalıq bólegi retinde dene mädeniyat menen baylanısı. Áyyemgi úrimpuqlar rawajlanıw processleri sociallıq-ekonomikalıq ham siyasiy rawajlanıw menen bekkem baylanısıp kelgen. Soǵan tiykarınan babalarımızniń dene mädeniyatın ham onıń rawajlanıw tariyxin har qıylı sociallıq basqarıw du'zimilar dáwiridegi mädeniyat, bilim, tariyxıy waqıyalar, úrp-ádetler, dástúrler menen birge úyreniw kerek.

Áyyemgi babalarımızniń mädeniyatı, ap aytqanda dene mädeniyatın úyreniwde úsh tiykarǵı derekke yanish múmkin:

- arxeologik qazilmalar nátiyjesinde bılgan materialıq derekler,
- xalıq awızeki dóretpesi- áyyemgi ańızlar, rawiyatlar, xalıq erteklerinen alıngan maǵlıwmatlar,
- ullı oyshıllar, iimpazlardıń dóretiwshilik miyrasları, qol jazbalari
- áyyemgi jazba derekler, tariyxıy kiplar.

tariyxıy dereklerge qaraǵanda bunnan 150-140 mıń jıl aldın or paleolitda Muz dáwiri bolgan. Adamlar jasaw ushın tábiyat menen gúresganlar. slardan qural soǵıwdı rawajlanıwlashtirib, iri haywanlardı ham balıq an'law keń rpalǵan. Ot shıǵarıw qurallarını oylap

bıw etip, jasaw ushın gor, jer tolıq, qos, basqa turar jaylardan paydalanıwǵan. Bul processler bolsa barlıqdıń fizikalıq quwatlı ; epshil, kúshli, shaqqan bolıwın lap etken.

Ilimiy izertlewlerdiń gúwa beriwishe, Tesiktosh (Surxondaryo), Afrosiyob (Samarqand), Xójakent, Obirahmat (shkent wálayatı), Fergana oypatlıqsında Sóx dáryası boyıdaǵı mákanlar hám basqa orınlarda bılǵan estelikler, hár qıylı dálil bolatuǵın buyımlar úyrenilgen. Izertlewlerdiń nátiyjelerine qaraǵanda joqarıda atları belgilengenler etilgen ayaqlarda adamlar hár qıylı qurallardan haywanlardı an'etiw ushın paydalanıwǵan. Dene shınıǵıw hám oljanı qolǵa kirgiziw ushın hár qıylı quramalı háreketlerdi orınlawǵa tuwrı kelgen. Balalardı da bunday xızmetlerge yarlğanlar. Nátiyjede, dene tárbiyasınıń ayırım úlgileri (sekiriw, juwırıw, gúresi, ılaqtırıw, júziw hám t.b) júzege kelgen.

Joqarı paleolit dáwiri eramizdan aldınǵı 40 mın jıllıq keyingi 12 mın jıllıqqa shekem dawam etedi. Bul dáwirde Oraylıq Aziyada ıqlım qurǵaqılay, ózgerip turıwshı bolǵan. Suwıq ıqlım sharayatında jasaǵan haywanlar -kóp junlı nosorog, jabayı atlar, kiyikler hám basqalar payda bolǵan. Haywanlardı an'lawga qanıgeliklashuv sol dáwir adamlarınıń jasaw dereklerine aynalǵan.

Amudaryo, Sirdaryo hám Zarafshonniń tómén aǵımındaǵı qar kólda balıq ovi menen shuǵıllanıw, olardıń otırıqshı halda jasawıǵa sebep bolǵan. Oraylıq Aziyanıń asa bay anshı hám balıqchi komandaları estelikleri ishinde Oraylıq Fergananiń neolit estelikleri - Zambar, ynoq, Jańaqadam, Madiyor, Sarısuv, Mın bulaq sıyaqlılar ajralıp turadı. Alg'ashqı podadan joqarı paleolitge ótilishi menen isilab shıǵarıwshı kúshler, sociallıq munasábetler hám adam túsinde ózgerisler payda bolǵan. Bul dáwir kelip, miynet quralları lay rawajlanıwlasqan, suyek hám shoxdan jasalǵan buyımlar ; iyne, biz, qarmaq, oq jay óqi hám túr-túrli bezewler jasaǵan, s hám suyeklerdi burawlaganlar. slarǵa, ılaydan islengen ıdıs ıdıslarǵa adamlar, haywanlardı suwretin sizǵan.

Sońǵı paleolit dáwirdiń jetiskenliklerinen biri - nayzanıń oylap bıw etiliwi bolǵan. Nayza sebepli anshılıq rawajlangan, tiri haywanlardı birgelashib an'law keń rǵalǵan. Nayzanı usw, onı móljelǵa alıp, uzaqqa ılaqtırıw sıyaqlı shınıǵıwlar, haywanlardı an'law, olardı quwıp jetiw jetkilikli dárejede shaqqanlıq hám shıdamlılıqdı lap etedi. Bul nátiyjelerge erisiw ushın arnawlı tayarlıqlar, olardı úyretiwshiler, tárbiyashiler bolǵan. Usınıń nátiyjesinde, shańaraqlarda balalardı arnawlı tayarlıq hám dene tárepten tárbiyalaw jumısları alıp barılǵan. Shańaraq balalardı tárbiyalawda tábiy háreketler (júriw, juwırıw, sekiriw, ılaqtırıw, suvda júziw hám t.b.) hám hár qıylı háreketli oyınlar eń tiykarǵı qurallardan biri bolıp xızmet etken.

Balalardıń jası, dene rawajlanıw jaǵdaylarını esapqa alǵan halda, olardı gruppalarǵa ajratıp, óynlar hám dene shınıǵıwlarǵa úyretiw payda bolǵan. Kishi yoshdagi balalarǵa hár qıylı háreketli oyınlardı úyretiw baslangan. Or yoshdagi balalarǵa shaqqanlıq, shıdamlılıq sıyaqlı sapalardı rawajlandırıwǵa qaratılǵan oyınlar, tosıqlı juwırıwlar qollanılǵan. Úlken yoshdagi balalarǵa bolsa tez juwırıw, kúsh sınap kóriwsh, gúres, mushtlasıw, s kóteri, tereklerge tırmasıp shıǵıw, suvda tez júziw, nayza suǵıw sıyaqlı quramalı oyınlar, shınıǵıwlar uyretilgen.

Eń áyyemgi dáwirde jasaǵan babalarımızniń dáslepki úrp-ádetlerine, dástúriy dástúrleri, ǵalabalıq ilajları, kúndelik turmıs tárizi áyyemgi anızlar, ráwiyatlar, xalıq erteklerinde salamatlelengen. Bul ráwiyatlar, anızlar massagetlar, saklar, Xorezmiylar, sóg'dlar, parfiyalıklar jasaǵan dáwirlerge barıp qaladı. «Avesto», «Alpomish», «Góróg'li», «Qırqız», «Manas», «Tómaris» sıyaqlı tariyxiy dereklerde áyyemgi dáwirde dene tárbiyası qurallarınıń - hár qıylı oyınlar, at júriw, gúres, oq jaydan oq ılaqtırıw hám basqa shınıǵıwlardıń qollanıwı haqqında maǵlımatlar bar.

Házirgi Oraylıq Aziya ayaqlarında jasaǵan eń áyyemgi babalarımızniń sociallıq - materiallıq turmısı haqqında maǵlımatlarǵa tiyisli dáliliy buyımlar kóp ushraydı. Olardıń eń áhmiyetlileri shkent, Samarqand, Termiz hám basqa qalalardaǵı rıyx, arxeologiya hám kórkem óner muzeylerinde saqlanmoqda. slarǵa sızılǵan súwretlerde adamlardıń an'etiwdegi forma hám háreketleri, an' quralları, haywanlar sáwlelendirilip, olardıń tariyxi da bir neshe on mın jıllıq dáwirlerdi óz ishine aladı.

Babalarımızning socialliq ómirinde hár qıylı dene shınıǵıwlar, oyınlar kóp qollanılǵan. Olar tiykarınan socialliq miynet hám tárbiya processinde keń qollanılǵan. tariyxiy dereklerge qaraǵanda mámleketimizde jasap, turmıs keshirgen dáslepki babalarımız bunnan 40 mın jıllar aldınǵı dáwir tuwrı keledi. Olar haqqındaǵı maǵlıwmatlar Surxondaryonıń Dalvarzin tóbe, Tesiktosh, Afrosiyob, shkent wálayatınıń Sirdaryo jaǵaları hám basqa orınlarda ótkerilgen arxeologik pilǵan zatlar gúwalıq beredi.

VII ásir baslarında Arab xalifaligi shkil wıp, unung quramına pútkil Araviya yarım awı, Iran, Kavkaz artı, Siriya, Arqa Afrika, Qubla Ispaniya kiritilgen. VII ásir orlarına kelip bolsa arab sekiriwılchilari tárepinen Oraylıq Aziya jerleri da jawlap alıw etilgen edi. Arablarga qarsı jergilikli xalıqlar uzaq jıllar dawamında urıs alıp barganlar. Lekin arablar bulmanlardı tolıq istilo etip, óz dini hám mádeniyatın ornatiw, Oraylıq Aziya xalıqların Islom dinine baǵınıwına eristi. Arab xalifaliginiń ámelge asırǵan socialliq-siyasiy túpkilikli ózgerisleri, birden-bir Islom dininiń struktura ppaqsı materiallıq, ruwxıy turmısqa da tásir etdi. Islom qádiriyatları xalıq ruwxıy ómiriniń ajıralmas bólegi retinde onıń turmıs formasından, júris-turısınan múnásip orın aldı. Islom dininde musulmanlar jismni za tutıw, dem alıw, balalardı jaslıqn ádepli bolıwǵa úyretiwge shaqırıq etildi. Lekin hayallardıń erkin, ashıq júzmenen júriwi, aldınǵı sıyaqlı er adamlar menen birge teń miynet etiwı, gúres, at oyınlarında bellesiwi ruxsat etilmegen edi.

VII-VIII ásirlerde Arab xalifaligida ilim rawajlanıwı, socialliq-ekonomikalıq rawajlanıw Movarounnahr hám Xurosonda IX ásirlerge kelip ruwxıy eliriw - «Shıǵıs Renessansi»- Oyanıw dáwirin baslap berdi. Xalifa Xorun ar-Rashid (786 -833) hám dın óg'li Mámun dáwirinde Bag'dodda “Baytul hikma” (Oyshılıq úyi) Akademiyası islengen. Pútkil Shıǵısta bolǵanı sıyaqlı Movarounnahrda da ilim hám bilim salasında óz xızmetlerin menen dúnyaǵa belgili bolǵan al-Xorezmiy, Abu Ólshem hám uyqassız qara sóz benen jazılǵan kórkem shıǵarma Forobiy, al-Farg'oni, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino sıyaqlı qomusiy ilimpazlar jetisip shıqtı.

Muhammad ibn Muso al-Xorezmiy (783-850). Jáhán ılım-biliminiń ullı kórinetuǵındasi Muhammad ibn Muso al-Xorezmiy shama menen 783 jılda Xorezmde dúnyaǵa kelip, 847-850 jıllar aralıǵında Bag'dodda du'nyadan ótken.

Xorezmiy ilimiy miyrasları menen biliw teoriyasıǵa óziniń úlken úlesin qosdı. «Al kip al qısqafı esap aljabr hám qarsılıq kórsetiw» shıǵarmasında («Aljabr hám al esabı haqqında qısqasha kip») sanlı kvadrat hám sıızıqlı teńlemeler, olardı sheshiw jolların aydı. Qollanba 3 bólekten ibarat bolıp, birinshisi - algebraik bólim, onıń aqırıda salamatda mámilesine tiyisli kishi bir bólim keltiredi. Ekinshi - geometriyalıq bólim algebraik usıl qollap ólshewler haqqında, úshinshi bólim wásiyatlar haqqında bolıp, avtor onı «Wásiyatlar kipi» dep nomlagan. Xorezmiy bilim alıwda studenttiń jeke baqlawlarına hámde alǵan bilimlerin paydalanıwına úlken itibar bergen. Bunda ol ılım izlovchılarnıń ilimiy dereklerdi toplaw, olardı ańlatıw hám gúzetilgenlerdi túsintira alıw ilimiy tájriybe hám kónlikpelerin payda etiwine úlken baha beredi.

Xorezmiy bilim beriwdiń kórgezbeli tájriybe usılları, soraw -juwap, ilimiy tájriybe hám kónlikpelerdi qalıplestiriw, bilimlerdi sınap kóriw usıllarınan paydalangan. Xorezmiy biliwdi sezimden logikalıq oyda salamatlelendiriw arqalı parıq etiw haqqında pikir aytǵan : Sezim arqalı biliw bul bólekan biliw bolsa, «mantiqiy» bayan, biliw bolsa haqıyqıy, biliwdiń zárú'rli tárepin kórinetuǵın etedi. Xorezmiy biliw teoriyasıǵa zárú'rli úles qosqan. Ol birinshilerden bolıp, sınaq -baqlaw hám sınaq usıllarına tiykar salǵan, samoviy denelerdiń háreketin sáwlelendiriwshi keste tiykarında, matematikalıq máselelerdi algoritm usılıda sheshiwdi islep shıqqan. Ol matematikalıq ideyalar tiykarında adamlardıń turmıshlıq zárúriyatı jatıwını, ilimiy jańa ashılıwlar adamlardıń ámeliy lapları nátiyjesinde júzege keliwin tiykarlaǵan.

Abu Nasr Farabiy (873-950). Or ásir socialliq -filosofiyalıq pikir rawajlanıwı oyshıl Abu Ólshem hám uyqassız qara sóz benen jazılǵan kórkem shıǵarma Forobiy atı menen baylanıslı bolıp, onıń insan kámalı haqqındaǵı talimoti talim-tárbiya salasında úlken áhmiyetke iye. Belgili grek filosofi Arastudan keyin Forobiyni iri oyshıl - «Oqıtıwshı sanıy»- «Ekinshi oqıtıwshı» dep aydı.

Abu Ólshem hám uyqassız qara sóz benen jazılǵan kórkem shıǵarma Forobiy (tolıq atı Abu Ólshem hám uyqassız qara sóz benen jazılǵan kórkem shıǵarma Muhammad ibn

Muhammad ibn Uzaliq ibn rxon al-Forobiy) Shosh-shkentke jaqın Forob degen orında áskeriy xizmetker shańaraǵıda tuwılǵan. Forobiy Bag'dodda matematika, logika, medicina, muzıka, tábiyot, huqıq, tilshilik, poetika menen shug'ullandı, hár qıylı tillerdi úyrendi. Birpara dereklerde Forobiy 70 ten artıq tildi bilgenligi haqqında aytilagan. Forobiy tálim-tárbiyaǵa baǵıshlaǵan dóretpelerinde tálim-tárbiyanıń zárurlıǵı, ol jaǵdayda nelerge itibar beriw zárurlıǵı, tálim-tárbiya usılları hám usılı haqqında pikir júrgizedi. «Fazıl adamlar qalası», «Baxıt hám ıǵbalǵa ersiiw haqqında», «İxso-al-ulum», «İlimlardıń kelip shıǵıwı», «Aqıl mánisleri haqqında» sıyaqlı dóretpelerinde sociallıq-tárbiyalıq qarawları óz ańlatpasını tapqan.

Forobiy insan kámalǵa jetkenge jalǵız erise almaydı, basqalar menen baylanısa bolıw, olardıń kómeklashuvi yamasa munasábetlerine mútáj boladı, dep esaplaǵan. Buǵan Forobiy tálim-tárbiyanı tuwrı jolǵa qoyıw arqalı erisiw múmkin, degen. Sebebi maqsetke muwapıq ámelge asırılǵan tálim-tárbiya insandı da intellektual, da etikalıq tárepten kámalǵa jetkenge jetkeredi. Insan tábiyat hám jámiyet nızam -qaǵıydaların tuwrı bilip aladı hám turmısa tuwrı jol tudı, basqalar menen tuwrı munasábette boladı, jámiyet tártip-qoidlariga ámel etedi. Forobiy tálim-tárbiyanıń tiykarǵı wazıypası jámiyet laplarıǵa juwap bere alatuǵın hám sol jámiyet ushın xızmet etetuǵın jetik insandı tárbiyalawdan ibarat dep biledi.

Forobiy tálim hám tárbiyaǵa birinshi ret riyp bergen alım esaplanadı. Tálim - insańǵa oqıtıw, túsindiriw tiykarında teoriyalıq bilim beriw, tárbiya - teoriyalıq pazıyletlerdi, belgili ónerdi iyelew ushın zárúr bolǵan qulıq normalarını hám ámeliy ilimiy tájriybelerdı úyretiw bolıp tabıladı, dep aytıp ótken.

Forobiynıń tálim-tárbiya jollıq, usılları, quralları haqqındaǵı qarawları da qımbatlı bolıp tabıladı. Ol insanda gózzal pazıyletler eki jol - tálim hám tárbiya jolı menen payda etinadi, degen. Tálim teoriyalıq pazıyletlerdi birlestirsa, tárbiya bolsa tug'ma pazıylet - teoriyalıq bilimler hám ámeliy kásip-óner, qulıq-ádep pazıyletlerin birlestiradi, tálim sóz hám úyreniw menen, tárbiya bolsa ámeliy jumıs, tájiriybe menen ámelge asırıladı, degen. Insannıń kámalǵa jetkenge jetiwinde da intellektual, da etikalıq tárbiyanıń óz-ara baylanısı zárúrli áhmiyetke iye boladı. Forobiy usınıs etken tálim hám tárbiya usılları házirgi dáwirde da óz áhmiyetin joǵaltpaǵan.

Abu Rayhon Beruniy (973-1048). Qomusiy alım Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy X ásirniń ekinshi yarımı hám XI ásirniń baslarında jasaǵan hám dóretywshilik etken. Abu Rayhon Beruniy Xorezmniń Qiyot qalasında dúnyaǵa kelgen. Beruniy Xorezm tili menen birge sóg'diy, farsı, suryoniy, grek, áyyemgi evrey tillerin, hátte áyyemgi hind tili - sanskritni da úyrenen. Ol grek klassik ilmi, astronomiya, geografiya, bonika, matematika, geologiya, rıyx, etnografiya, filosofiya hám filologiya rawları boyınsha da teren' bilimge iye bolǵan.

Beruniy «Áyyemgi xalıqlardan qalǵan esteliklar» asarını jazǵan. Bul dóretpede Beruniy atınıń Jaqın hám Or Shıǵısqa belgili etken. Beruniy ǵı «Qımbat bahalı slardı bilip alıw boyınsha maǵlıwmatlar kompleksi» («Mineralogiya»), «Dáriver ósimlikler haqqında kip» («Kip as-saydona fi-t-tibb») sıyaqlı dóretpelerdi da jazǵan. «Mineralogiya» Shıǵısdagina emes, Evropada da belgili bolǵan. Beruniydiń ilimiy bilimlerdi iyelew jollıq, usılları haqqındaǵı pikirleri házirgi dáwir ushın da aktual bolıp tabıladı.

Beruniyqdiń dóretpelerinde, oqıwshıǵa bilim beriwde:

- oqıwshını zeriktirmew;
- bilim beriwde birdey zattı yamasa birdey pándı u'yretebermew;
- turaqlılıq, izbe-izlik;
- jańa temalardı qiziqli, kórgezbekli bayanlaw sıyaqlı táreplerge itibar beriw kerekligi aytilǵanuqtiriladi;

Beruniydiń insan kámalıde etikalıq tárbiyanıń zárúrli ornın ap ótiwin onıń joqarıda belgilengenler etilgen «Áyyemgi xalıqlardan qalǵan esteliklar», «Hindsn», «Mineralogiya», «Kip as-saydona», «al-Nızamı al-Baxıtliuy», «Geodeziya» hám basqa dóretpelerinde kóriw múmkin. Beruniy pikirınsha, ádep-ikramlılıq insannıń eń tiykarǵı sapası bolıwı kerek. Bul

páziyet bır jola struktura topmaydı. Ol adamlardıń óz-ara baylanısı, sociallıq orlıq - jámiyet rawajlanıwı processinde struktura badı, degen.

Beruniy insan kámalıde úsh zat zárúrligini aytıp otedi: genetika, orlıq, tárbiya. Bul házirgi dáwir pedagogikasıda da tán alıw etilgen. Jaslardı tárbiyalawda etikalıq miynet tárbiyası, nafosat tárbiyası, shańaraq tárbiyası, insannıń jeke gigiyenası zárú'rli áhmiyetke iye, degen alım.

Abu Ali Ibn Sino

Abu Ali Ibn Sino (980-1037). Jáhán medicina pániniń ullı ilimpazlarınan biri Ibn Sino filosofiya, ádebiyat, muzıka hám basqa kóp rawlardı jetilisen bilgen oyshıl bolıp tabıladı. Ibn Sinonıń ilimiy-pedagogikalıq miyrasları kútá úlken kóp. Abu Ali Ibn Sinonıń eń belgili asarı «Medicina nızamları» bolıp, bólek áhmiyetke iye boladı. Bul dóretppe basqa xalıqlar tillerine awdarmalangan. Ózbek tilinde dáslepki bar 1153-jılda, keyinirek (1956, 1980, 1993) bir neshe márte qay baspa etilgen. Respublika húkimeti hám jámiyetlik shólkemleriniń ğayratı menen 1980-jılda Buxoroda Abu Ali Ibn Sinonıń tuwılıwına 1000 jıl tolıwı munasábeti menen úlken ilimiy konfrenciya ótkerilgen. Bunda Ibn Sinonıń dóretpelerinde tálim-tárbiya hám dene tárbiyası máselelerine úlken áhmiyet berilgenligi kidlangan. Oyshıl alımınń 30 den artıq medicinalıq dóretpeleri sol kungacha jetip kelgen. Avtordıń dóretpelerinde dene tárbiyasınıń mánisi, dene shınıǵıwlarǵa tiyisli aldınǵı pikirleri hám ámeliy shınıǵıwlar mazmunı ushraydı.

Ibn Sino dene shınıǵıwlardıń forması hám mazmunı hámde onıń mánislerin gigiyena, den salamatlıqtı saqlaw hám keseldi emlewdegi kompleksiy ilajlarda berip bargan. Ibn Sino dáslepki bar hár bir insannıń dene shınıǵıwlar menen qashan hám qaysı tártipte shuǵıllanıwını belgilep beretuǵın tálimdi, yaǵniy dene shınıǵıwlardıń klassifikatsiyasını jaratıp bergan. Ibn Sinonıń pikirinshe, «Den salamatlıqtı saqlawdıń tiykarǵı ilajı - dene tárbiyadır».

«Tib nızamları» kiptıń birinshi bólegi insan salamatlıǵın saqlaw hám onı rawajlandırıwǵa arnalǵan. Kipda insan denesi hám onıń aǵzaları, insandı qalıplestiriw hámde onıń kámalıde júz beretuǵın anatomik dúzilıwlar, fiziologikalıq hám psixik processlerdiń awhali, keselliklerdiń kelip shıǵıw sebepleri ilimiy tárepten bayanlangan.

Ibn Sino óz dóretpelerinde dene shınıǵıwlar kisiniń yoshiga, jinsiga, den salamatlıǵın, salamatlıǵına hám keselligine qaray, hár qıylısha forma hám usıllarda ótkeriw kerekligi haqqındaǵı usınısları júdá zárú'rli bolıp tabıladı. Ibn Sino iskerligi hám tájiriybeleri tiykarında balalıq, óspirimlik, jigitlik hám ğarrılıq dáwirlerinde kisi dene shınıǵıwǵa hár qıylısha munasábette bolıwı kerekligi máseleleri boyınsha bólek kórsetpeler bergan. Bul ilimiy-pedagogikalıq tálim miyrasları jáhán xalıqları dene mádeniyatı rawajlanıwına úlken úles qosqan.

Ibn Sino «Dene shınıqtırıw kisin teren' hám izbe-iz nápes alıwǵa májbúr etiwshi qálegen háreket», dep riyp bergan. Ibn Sinonıń ap ótiwishe, dene shınıqtırıw menen gúmira bólmay qoyǵan kisi jińishke awrıw (aǵzalırdıń torayishi) keseline ushraydı, sebebi hárekeczilik nátiyjesinde onıń aǵzaları zaiflashadı. Ol dene shınıqtırıw túrlerin tiykarınan eki gruppǵa ajratqan:

1) adamnıń jumıs processlerinde orinlanatuǵın háreketleri;

2) arnawlı dene shınıqtırw háreketleri. Ullı alım dene shınıqtırw degende, tiykarınan arnawlı dene shınıqtırw háreketlerin názerde tutqan. Dene shınıqtırw túrleri júdá kóp bolıp, olar tez, názik, jeńil, kúshli hám kúshsiz gruppalarǵa ajıratıp bergen.

Ibn Sino rtısıw, mushtlasıw, yoydan aq ılaqtırw, tez júriw, nayza ılaqtırw, osilish, bir oyoqda sekiriw, qılshpazlıq, nayzabozlık hám at júriwler dene shınıqtırwdıń tez atqarıladıǵan túrlerine kirgizgen. Názik hám jeńil túrine átkónshek ushıw, átkónshekde tik yamasa yotib ushıw, qayıq hám kemelerde seyil etiw hám basqa háreketler kirgizgen. Dene shınıqtırwdıń kúshli túrine, kisiniń óz sayası menen alıwıwı, úlken hám kishi buwdaqlar menen chavgon(at ústinde woynaytuǵın top woyını) oynaw, gúres, s kóteriw, chopayatqan otni jılawınan rtıp toqtıw sıyaqlı shınıǵıwları kirgizgen. Ibn Sinonıń usınısıǵa kóre dene shınıqtırw waqtında tez hám kúshli háreketler, jeńilleri menen mudam almasıw turıw, belgili bir háreketke uzaq waqt atqarmaslıq usılları kórsatılǵan. Hár qıylı keselliklerdi emlewde psixik azıq beriw, kewillishilik jolların, yaǵnıy hár qıylı qıdırıpalar, sayaxatlar, kemelerde júziw, tábiyat kórinisilerinen payda kóriw bolıw faktorların isletiwdi usınıs etken.

Ibn Sino hár bir ázonıń keselin onlaw ushın arnawlı háreketler - dene shınıǵıwları usınıs etken. Bunda uwqalaw shınıǵıwların da názerde tutıp, olardı tómendegi túrlerge bolǵan :

- gewdeni quwatli etiwshi ku'shli uqalaw.
- gewdeni jumsartiwshi ku'shsiz uqalaw
- aztiriwshi dawamli uqalaw
- gewdeni ósiriwshi orsha uqalaw

Alımniń pikirinshe, uwqalaw turpayı yamasa jeńil boladı. Turpayı uwqalaw turpayı látte menen ámelge asırıladı. Jeńil uwqalawdı jeńil shúberek menen atqarıladı. Uwqalawlar tiykarınan bosanqı ázolami zichlatish, jumsaqların qotirish, turpayın mayın etiw hám qattılardı yumshatish maqsetinde etiliwın ańladı. Bunnan tısqari, dene shınıqtırw menen baylanıslı uwqalawlar haqqında da tálim beredi: 1) dene shınıqtırwǵa tayarlawshı uwqalaw ; 2) dene shınıqtırwdan keyin etiletuǵın uwqalaw. Uwqalaw shınıǵıwlarınń qan aylanıw sistemasın tezletiw, nápes alıwdı jaqsılaw, as sińiriw etiw aǵzalarınń jumıs xızmetlerin tuwrı jolǵa salıwda zárurli áhmiyetli bolıp turıptı oqımshınıń ilimiy-ámeliy táliminde tolıq mazmun tapqan. Ibn Sino salamatlıqdı saqlawda dem alıw, uyqı hám normaında awqatlanıw turmıslıq záruriyatlıǵın eń tiykarǵı faktorlardan dep bilgen. Ibn Sinonıń dene shınıqtırw haqqındaǵı táliminde eń tiykarǵı orınlardan birinde gúres túrleri turadı. Gúrestiń túrleri da bir neshe bolıp tabıladı. Olardan biri: eki gúresiwshiniń hár biri óz raxibiniń belbog'idan usp tordı, usınıń menen birge gúresiwshi óz raxibiden qutılshınıń sharasını etedi. Ekinshisi bolsa qoyıp jibermaslıkka háreket etedi. Basqa túri: eki gúresuwchidan biri eki qolı menen ekinshisin bekkem qushaqlap ózine tordı hám yonga ag'daradı, bul waqt birinshi gúresiwshiniń on qolı astından ótiwi kerek, (gúresiwshiler) geyde qáddilerin tiklab, geyde iyilediler (gúres) túrleri ǵı tós menen zarbani qayrıw, ekinshi bir kisiniń moynıdan usp iyiw, bir-birovlarınń ayaqların óz ayaqları menen shálkestirib, chalib yamasa ayaqları menen ekinshisiniń ayaqların yirib etiletuǵın hám polvonlar isletetuǵın háreketler da kiredi, dep jazǵan.

Ibn Sino insan salamatlıǵın dene tárbiyası quralları menen jaqsılaw hám onı kámalǵa jetkenge jetkiziwde gewdeniń hár bir bólegi ushın arnawlı háreketler bar ekenini anıq mısallarda kórsetip bergen. Qol hám ayaq háreketleri, tós hám nápes aǵzalarınń hámde ǵı basqa barlıq aǵzalardıń tábiy háreketlerin jumısqa soluvchi shınıǵıwlar kompleksin óz dóretpelerinde sáwlelengenlestirgen. Bunda dawıs -awız bosli'g'idagi barlıq aǵzalardı háreketlentiriw, bálent-tómen dawıs shıǵarıw, tildi shıǵarıw, rtıw, buraw, tuflash sıyaqlı shınıǵıwların bergen. Ishki aǵzalardı jumısqa túsiriw shınıǵıwlarına qayıqlarda, átkónshekde ushıw, átkónshekde shayqaltıw, aravalarda júriw hám basqa shınıǵıwları usınıs etken.

Ibn Sinonıń dene tárbiyasınıń eń zárurli quralları retinde monshada shómiliw, suwıq suvda shómiliw, suw hám ishimliklerdi tutınıw etiw, awqatlanıw, uyqı hám dem alıw tártipleri

da jay alğan. Ğarrılıq dáwiridegi dene tárbiyası hám uluwma sapar waqıtlarında pasıllarğa qaray háreket etiw tiykarların da kórsetken.

Ibn Sinonıń dene tárbiyası rawlarıdağı ilimiy-pedagogikalıq tálimotini teren' úyreniw, onı insanlardıń jası, jinsi, sociallıq turmıs sharayatlarına qaray qóllaw usılların házirgi dáwirde da áhmiyetke iye. Onıń ushın dene tárbiyası tálimin Xalıqaralıqsında keń rg'ib etiw, onıń insanlar salamatlıǵın jaqsılaw hámde dene kámalǵa jetkenge erisiw mánislerin barlıq kisiler sanasına sıńırıw kerek. Ibn Sinonıń hár qıylı keselliklerdi aldın alıw hám onı emlewde dene shınıqtırıw shınıǵıwlarınan paydalanıw tájiriybelerin jáhannıń barlıq izertlewshilerdińi hám medicina ilminiń qánigeleri da maqullaydı.

Ámir Temur (1336 -1405) - ullı mámleket hám siyasiy ğayratker, iri oraylasqan mámleket tiykarlawshisi, sarkarda. Turon mámleketiniń rawaj ppaqsı hám mádeniyat raqqiy etiwinde Sahıpqıran Ámir Temurdıń iskerligi zárú'rli tariyxiy áhmiyetke iye. Burıńǵı Awqam dáwirinde Ámir Temurdıń unamlı páziyetleri hám ámelge asırǵan ilajları tilge alınbaǵan yamasa jalǵanlastırılǵan, kerisinshe, ol tınshı, sekiriwılshı, kolonizator, dep xarakteristikalanǵan. Biraq, Fransiya, Ullı Briniya, Germaniya sıyaqlı iri mámleketlerde Ámir Temur haqqında tariyxiy dáliller tiykarında onıń unamlı pazıyetleri riypab berilgen.

Ózbekstan ğárezsizligi sebepli Sahıpqıran Ámir Temurdıń haqıyqiy iskerligi haqqında xalqımızǵa tolıq maǵlıwmatlar berildi hám onıń atı aqlandı. 1996 -jılda Ámir Temur 660 jıllıǵı mu'nasábeti menen Xalıqaralıq konferenciya hám ilajlar ótkerildi. shkent, Samarqand hám Shaxrisabzda Ámir Temurǵa baǵıshlap úlken baǵlar qurıldı hám onıń háykelleri ornatıldı. Ózbekstan Respublikasınıń birinshi Prezidenti I. A. Karimov Sahıpqıran Ámir Temur háykelińiń ashılıwına arnalǵan bayramda sózlegen sózinde onıń mánisin ashıp bergen edi: «Búgin dóretilgen babamız háykelinde tereń máni bar - jáhángir tulpardıń jılawın rtıp turıptı, qilishsiz qolını aldınǵa sozib jáhán xalıqlarına amanlıq aytpaq, «Kúsh - ádalatdır» demekte.

Amir Temur

Ámir Temur turmısı hám iskerligine tiyisli derekler júdá kóp. «Temur tu'zikleri» dáslepki bar orıs tiline awdarma etilip, (1894, 1934) Oraylıq Aziya xalıqlarına da jetip kelgen. Ol qay baspa etilmegenligi ushın derlikk burıńǵı Awqam dáwirinde Ámir Temur haqqında qandayda bir unamlı baha beretuǵın kip bolmaǵan. Ullı mámleket ğayratkeri Ámir Temur óz salnatini mekeme etkenligi hám jáhán xalıqlarına Islom dini bilimin jayıw haqqında ámelge asırǵan xızmetlerin «Temur tuzukleri» kibında bayanlap bergen.

«Temur tuzukleri»nde ásker hám áskerniń áskeriy-dene tayarlıq máselelerine arnalǵan bólek bapları ámeldegi bolıp, bunda piyada hám at salamash etiw, qilishpazlıq hám nayzabozlık, jawıngerdiń áskeriy hám dene tárepten yargarligi, eń bálent wlıq orınlardan ótiw, dáryalardan ótiw hám t.b. haqqında tolıq bayanlaingan. Sol dáwirlerdegi piyada, at júriw hámde salamash etiw processleri júdá quramalı bolǵan Bir neshe kunlab tinmay piyada júriw, qilish, nayza, tógiw, qanjar hám basqa qural -saymanlardı isletiw, dushpandı jeńiwde ayaq-qol, gewde kúshleri, epshillik, tezlik, qıraǵılıqdı lap etken. Pursat kelip raxibi menen jekpe-jek gúresip, onı yiqitish, slim etiw ushın neden-qansha ámeliy kúsh, uqıp, ilgirlik, batırılıq kerek bolǵan.

Ámir Temur óziniń ámirleri, ministrleri, mingboshi, yuzboshi, ónboshi hám ásker jigitlerine kóp shınıǵıwları ózi uyretgen, shákirtler yarlaǵan. At salamash etiwde qılısh, nayza, oq jay -ayqulaq, tóǵıw, yaq, qamshı, jıp hám ǵı basqalardan paydalangan. Bul qurallar menen salamash etiw uqıpına barlıq áskerler jetilisen iyelewı shárt bolǵan. Hár bir jawınger kúshli, epshil, batır, mergen bolǵan. Jawıngerler jekpe-jek at ústinde alıwıw, rtıs, eńteriw sıyaqlı háreketlerden da paydalanganlar. Bul xızmetlerdi da Ámir Temur hám onıń arnawlı sarkardaları jawıngerlerge uyretgen.

Ámir Temur dem alıw waqıtların ań etiw, sahra hám wlarǵa seyil etiw menen ótkergen. Bunday jaǵdaylarda at hám piyada wlarǵa shıǵıw, jıp, yaqlardan paydalanıw usılların oylap tapqan. Jawıngerlerge dem alıw bergen payıtlarda olardı báygi, gúres, qılıshlesiw, kókpar sıyaqlı shınıǵıwlar menen shuǵıllanıwǵa shaqırıq etken. Qalalardaǵı qorǵanlardı iyelewde zánǵı, jıp asılıp shıǵıw, túsiw usıllarınan keń usıllarınan paydalangan. B. Ahmedov «Ámir Temur» tariyxıy romanında tog'dagi júriw hám salamashlar haqqında sonday jazǵan : «Hámme jer muz edi. Sol sebepli geyparalar jıp, zánǵı jardeminde, jibi joqlar sirpanib oypatqa tústi. Hazret Sahıpqıran arnawlı ózi ushın jasalǵan bir júz ellik gazlıq paqal zánǵı járdeminde oypatqa tústi... ertesı kúni quyash tıyıp urmasdan, ǵı bir w shıńına kóterildi. ǵı eki kún usınday keshti». Dáryalardan ótkende bolsa júziw, qayıqları basqarıw, operativ hám úlken dáryalardan keship ótiwde hawa toldırılǵan mesler járdeminde keń orınlardan júzip ótiw usıllarınan paydalanganlar. Ámir Temur áskeriy iskerliginde adresske tuwrı jol wıp barıw, jolda quyash, ay, juldızlardan paydalanıwdı jaqsı bilgen. Ámir Temur iskerliginde áskeriy-dene shınıǵıwlardan paydalanıw eń ústin turatuǵın ilajlardan biri bolǵan.

Zahridin Muhammad Bobur (1483-1530) - Temuriylar arasında mámleketti mekeme etiw, materiallıq -marifiy tárepten rıyxda úlken orın iyelegen. Boburiylar úrim-puǵı Hindsnda 300 jıldan artıqlaw húkim súrgen. Boburnıń ákesi Umarshayx Mirzo Ámir Temurdıń aqlıǵı, Fergana mámleketiniń hákimi bolǵan. Bobur jasligidan ilimge, poeziyaǵa háwesker, Jaw-júrekligi hám batırılıǵı ushın ol jasligidan «Bobur» (Arıslan) laqapın alǵan. Asınıń opatınan keyin (1494 jıl), 12 jasında xtga otırǵan. Qısqa etip aytqanda, ol xt ushın bolǵan gúreslerde jeńiliwge ushırasıp, óz jaqınları hám áskerleri menen Afg'oniston, Hindsnǵa júriw etip, bir ómir sol jerde ústemlik etken. Bobur óz turmısı, dáwiri hám barlıq waqıyalardı «Boburnoma» asarda jazıp qaldırılǵan. Ol jaǵdayda Hindikush wlarınan at uzaq mámleketlerge ótkeni, tog'u-slarda shınıǵıw ushın jeleńoyoq júrgeni, kúsh- ǵayrat toplaı salamash etkeni haqqında gúrriń etken.

Ullı sarkardalar Ámir Temur, Zahiriddin Muhammad Bobur hám odan keyingi dáwirdegi hákimler óz jawıngerlerin salamash etiw kórkem ónerin úyretiw menen birge, áskerlerni fizikalıq kúshli, epshil, shaqqan, shıdamlı bolıwına, olardı áskeriy ruwxında tárbiyalawǵa itibar bergenler.

Ullı sarkarda Ámir Temurdıń jasları áskeriy hám dene tayarlawdaǵı ámeliy xızmetlerin úyreniw búgingi kúnde júdá aktual máseleler qarına kiritilgen. Xalqımızdıń dene mádeniyatı mazmun tárepten sociallıq -tárbiyalıq rawda ayırıqsha milliy ayırıqshalıqlar menen boyib kelgen. Olardıń tariyxıy baǵdarları hám ilimiy-teoriyalıq táreplerin jetilisen úyreniw búginniń aktual máselelerinen biri bolıp tabıladı.

TEST SORAWLARI

Al-Xorezmiy shıǵarmasınıń qaysı bóliginde tárbiya haqqındaǵı pikirler ańlatqan?

- a) «Wásiyatlar kipi»
- b) «Algebra»
- c) «Geometriya»
- d) «Tárbiya kipi»

Xorezmiy tálimde qanday usıllardan paydalanıwdı usınıs etken?

- a) kóргеzbeli usıllar
- b) dástúriy usıllar
- c) ámeliy usıllar
- d) matematikalıq usıllar

Abu Nasr Forobiy shıǵarmasında qala ne menen salıstırıwlaǵan?

- a) adam organizmi
- b) adam bulshıq etleri
- c) quyash menen
- d) aspan menen

Abu Nasr Farabiy salamat turmıs ushın neni usınıs etken?

- a) salamat turmıs tárizin qalıplestiriwdi.
- b) dene tárbiyası menen shuǵıllanıwdı.
- c) aqiliy miynetti.
- d) aqiliy tárbiyanı.

Abu Rayxon Beruniy qanday tárbiyanı birge beriwdi usınıs etken?

- a) dene hám miynet tárbiyası
- b) ruwxıy hám shańaraqqa tiyisli tárbiya
- c) estetik hám dene tárbiyası
- d) intellektual hám miynet tárbiyası

Beruniy a-analargá bala tárbiyasıǵa tiyisli qanday máslaxatlar bergen?

- a) oqıtıwshı hám tárbiyashını tuwrı ńlawdı
- b) balaǵa intellektual tárbiya beriwdi
- c) balaǵa sharayat jaratıp beriwdi
- d) shańaraq tınısh-tiw jasawdı

Abu Ali Ibn Sinonıń “Tib nızamları”da dene tárbiyası haqqındaǵı bap qanday aladı?

- a) «Den salamatlıqtı saqlaw haqqında»
- b) «Tárbiya haqqında»
- c) «Emlew haqqında»
- d) «Dári-dárman haqqında».

Ibn Sino dene shınıqtırıw túrlerin neshe gruppaga bolǵan?

- a) 2 b) 3 c) 5 d) 6

Abu Ali Ibn Sino shınıǵıwları qanday gruppalarǵa ajratgan?

- a) kúshli hám kúshsiz, operativ hám áste.
- b) salmaqli hám operativ
- c) ápiwayı hám quramalı
- d) áskeriy hám dene

Ibn Sino uwqalaw shınıǵıwların neshe túrge ajratgan?

- a) 4 b) 6 c) 8 d) 7

Ibn Sino dene shınıqtırıw degende qanday háreketlerdi názerde tudı?

- a) arnawlı dene shınıqtırıw háreketlerin.
- b) háreketli oýınlardı
- c) gimnastika shınıǵıwların
- d) barlıq háreketlerdi

Ibn Sino den salamatlıqtı saqlaw ushın qanday ilajlardı usınıs etken?

- a) dene tárbiyası, awqatlanıw rejimi, uyqı rejimi.
- b) dene shınıqtırıw, shınıqtırıw júziw.
- c) dene shınıǵıwlar, miynet.
- d) háreketli oýınlar, seyil etiw.

Ámir Temurduń áskeriy óneri qaysı kipda kórsetilgen?

- a) «Temur tu’zikleri»
- b) «Zafarnoma»
- c) «Shohnoma»
- d) «Boburnoma»

Ámir Temur áskerlerdi ńlawda qanday pazıyetlerge itibar bergen?

- a) kúsh, qılshpazlıq hám shabandozlıq uqıpı, aqıl hám ojıl
- b) shıdamlılıq, qılshpazlıq
- c) kúsh hám aqıl, operativlik gúres

d) at júriw, shıdamlılıq, ishbilarmonlik.

Ámir Temur áskerleriniń áskeriy-dene yarlıgında qanday shınıǵıwlardan paydalanılǵan?

a) at júriw, qilishpazlıq, júziw, gúres, atn atqa sekrep ótiw.

b) s kóteriw, at júriw, chavgon(at ústinde woynaytuǵın top woyını)

c) báygi, alaman -báygi, kókpar

d) gúres, at júriw, juwırıw, sekiriw.

Kestelerdi toldırıń.

Áyyemgi Oraylıq Aziya xalıqlarınıń dene tárbiyası

Dene shınıǵıw túrleri	Dene tárbiyası formaları	Dene tárbiyası quralları

Shıǵıs Oyanıw dáwiri ullı ilimpazlarınıń pedagogikalıq pikirleri

Oyshıldıń atı	Dene tárbiyasına tiyisli pikirleri

Ibn Sinonıń dene shınıǵıwlar klassifikaciyası

Shınıǵıwlar toparı	Shınıǵıw túrleri	Orınlaw shártleri